

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Masterproef Taal- en Letterkunde
Master Letterkunde: Nederlands

Het waren v leesemeestere vergadert
Repertorium en genrekenmerken van Middelnederlandse groepsdialogen
met een vooraf aangekondigd aantal gespreksdeelnemers

Alice Verraest

Promotor: Prof. Thom Mertens
Tweede lezer: Prof. Frank Willaert

Universiteit Antwerpen
Academiejaar 2014 – 2015

Het waren v leesmeestere vergadert
Repertorium en genrekenmerken van Middelnederlandse groepsdialogen
met een vooraf aangekondigd aantal gespreksdeelnemers

Alice Verraest

Universiteit Antwerpen
Academiejaar 2014 – 2015

WOORD VOORAF

Twee.

Iemand met sproeten, en iemand die ze telt.

Hoeveel mensen heb je nodig om iets te creëren en tot een goed einde te brengen? Herman de Coninck zei het met zijn gedicht *Pointillisme* mooier dan enig ander ooit deed: hulp van anderen is essentieel. Daarom zou ik iedereen die geholpen heeft de puntjes met elkaar te verbinden van harte willen bedanken: in de eerste plaats mijn promotor Thom Mertens voor het aanreiken van interessante onderzoeksopties, voor de intensieve begeleiding en de vrijheid om mijn eigen weg te zoeken in de materie op mijn eigen tempo; veel dank ook aan Emy Thorissen, conservator van de Brabant-Collectie Tilburg, aan Herman Janssens, archivaris van de abdij van Averbode, en aan de vriendelijke bibliothecaris in de universiteitsbibliotheek van Gent. Mama en papa wil ik bedanken voor de steun en de vele kansen die het mogelijk gemaakt hebben om een universitair diploma te halen. Ten slotte nog een dankjewelkasje voor mijn lieve John: voor de eindeloze stroom van aanmoedigende woorden, de troostende knuffels, de vele afwasjes en om als corrector de puntjes op de ‘i’ te zetten.

INHOUDSTAFEL

WOORD VOORAF	I
INHOUDSTAFEL	III
INLEIDING	V
I OPBOUW VAN HET REPERTORIUM	1
1 De zes ‘meesterexempelen’ van Axters	1
1.1 <i>Meesterexempel</i> en <i>disputatie</i>	1
1.2 Identificatie van de meesterexempelen als meesterdialogen	4
1.3 Algemeen geldende kenmerken	9
2 Relevante aanvullingen	11
2.1 Zoekmiddelen en –termen	11
2.2 Resultaten	12
2.3 Uitbreiding van de algemeen geldende kenmerken	15
3 Indeling van het repertorium	18
4 Vorm van het repertorium	21
4.1 Vorm en informatie	21
4.2 Opmerkingen met betrekking tot resultaten in de BNM	22
II GENREKENMERKEN VAN UITSPRAAKVERZAMELINGEN IN DIALOOGCONSTRUCTIES	25
1 Genrebegrippen in de secundaire literatuur	25
2 De dialoog als geleidingssysteem	36
3 Overzicht van de genrekenmerken	46
III SYNTHESE	47
BIBLIOGRAFIE	51
BIJLAGEN	61
Bijlage 1: Zoektermen	61
Bijlage 2: Repertorium	63
Bijlage 3: Corrigerend kritische editie	73

INLEIDING

Het waren v leesemeestere vergadert ende spraken van gode.

Die eerste seide van verduldeghen lidene ende seide: 'Hadde iet beters gheweest dan liden, god hadt sinen eenboernen sone ghegeven. Maer want niet beters en was dan liden, soe gaf hi hem meer te lidene op ertrike dan ye mensche hadde te lidene.'

Dander seide: 'Dat een mensche ware in der luterheit, alse hi was doen hi uter doepen quam, endene god ghetogen hadden in dier ghenaden, dat hi XXX jaer mochte leven sonder lijflike spise ende hi sijns selfs vergeten hadden ende spraken metten inghelen, alse Maria Magdalena dede in dier ghenaden, so en mochte hi niet alse voele loens verdienen alse met enen verduldighen lidene.'

Die derde seide...

Bovenstaand excerpt komt uit een Middelnederlandse tekst die opgenomen is in Stephanus Axters' 'Lijst van Middelnederlandsche disputacies'.¹ Deze lijst is als appendix toegevoegd aan zijn artikel 'Over 'quaestio disputata' en 'quaestio de quolibet' in de Middelnederlandse literatuur' waarin hij de invloed van de scholastiek op de ontwikkeling van de Middelnederlandse letteren toelicht.² In die appendix worden alle teksten die het onderzoeksobject vormen van zijn publicatie gebundeld onder de noemer *disputatie*. Axters doelt met die term op Middelnederlandse versies van of varianten op de *disputatio* of *quaestio disputata*, ook wel gekend als het scholastieke debat: 'Strictly speaking the *disputatio* referred to the act of debating or the debate itself, and the subject which was debated or the written report resulting from the debate was called the *questio disputata*. In reality, however, the two are largely interchangeable' (Teeuwen 2003, 257).³ Zes van die teksten, waaronder ook de tekst waaruit bovenstaand excerpt komt, vormen een interessante reeks. Ze onderscheiden zich van de andere, doordat het telkens lijkt te gaan om dialogen tussen een *groep* gesprekspartners. De

¹ Zie Axters 1943, 63-70.

² Zie *ibid.*, 31-63.

³ Volgens Teeuwen is er dus een verschil in betekenis tussen de *disputatio* en de *quaestio disputata*. Axters gebruikt deze termen echter door elkaar. Bij verwijzingen naar teksten waarin een scholastiek debat aan bod komt, wordt in deze thesis telkens de term *quaestio disputata* gebruikt.

gespreksdeelnemers worden in de teksten zelf telkens beschreven als ‘meesters’. Axters betitelt ze daarom met de term *meesterexempel*.⁴

1. Hadewijch, (*Meesterexempel*)
2. (*Meesterexempel*), *Twalef meesters syn verheven in der scolen te Parijs*
3. (*Meesterexempel*), *Het waren v leesmeestere vergadert ende spraken van gode*
4. (*Meesterexempel van twaalf meesters en twaalf knechten*)
5. (*Meesterexempel van tien meesters*)
6. (*Meesterexempel van zeven meesters*)

De zes teksten fungeren als het vertrekpunt van deze tweedelige thesis. Het eerste deel van de thesis spitst zich toe op de vraag ‘welke Middelnederlandse teksten die vormelijke gelijkenissen vertonen met Axters’ ‘meesterexempelen’, kunnen geïdentificeerd worden in overgeleverde (verzamel)handschriften?’⁵ De ‘Lijst van Middelnederlandsche disputacies’ is immers niet volledig en vereist aanvulling. Axters maakt zelf al de volgende bedenking: ‘Verder publiceeren wij deze lijst van Middelnederlandsche disputacies met de vaste overtuiging dat ze nog zeer onvolledig blijft’ (Axters 1943, 63 n. 112). Bovendien doet het incipit van het inleidende excerpt onmiddellijk denken aan de beginregels van Ruusbroecs *Vanden XII beghinen*: ‘Het saten XII beghinen / ende spraken omme her Jhesuse den finen’ (1,1-2).⁶ Zoals de onderzoeksvraag aangeeft, zal dit deel een sterk heuristisch karakter hebben. Allereerst zullen de zes meesterexempelen die Axters noemt, bestudeerd worden om op basis daarvan een aantal welbepaalde vormelijke tekstkenmerken te construeren. Die tekstkenmerken dienen verder als criteria voor de identificatie van ‘nieuwe’ teksten. Op basis van relevante zoekresultaten worden de tekstkenmerken bijgesteld en/of uitgebreid. Uiteindelijk zal dit eerste deel uitmonden in een repertorium dat een zo gedetailleerd mogelijk beeld tracht te geven van de overlevering van teksten die aan deze vormelijke kenmerken voldoen.

⁴ Teksten waarin slechts één meester aan het woord is, maken geen deel uit van dit onderzoek. In de appendix bij Axters’ artikel krijgen zulke teksten (nr. 6, nr. 9, nr. 20, nr. 22 en nr. 25 in de lijst van Axters) immers niet de vermelding *meesterexempel*.

⁵ Onderzoek naar de overlevering van soortgelijke dialogen in druk maakt geen onderdeel uit van deze masterproef omwille van praktische overwegingen.

⁶ Naar De Baere e.a. 2000, 5.

In het tweede deel wil ik dieper ingaan op het genre van één bepaalde categorie van het repertorium, namelijk de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies, en daarmee een motivatie geven voor de benaming van deze categorie. De genrebegrippen die in de Nederlandse secundaire literatuur gebruikt worden om teksten uit die categorie aan te duiden, zijn immers heel uiteenlopend. Ze worden bestempeld als disputaties of samenspraken en bij uitbreiding als dialogen, maar ook als uitspraken of zelfs exempelen. In de Duitse secundaire literatuur, waarin overeenkomstige teksten uit het Duitse taalgebied besproken worden, zijn ze dan weer omschreven als *Lehre*, *Kurztraktat*, *Sprüche* of *Spruchsammlung*.⁷ Deze verschillende termen dekken elkaar in zekere mate, maar niet volledig. Zo is bijvoorbeeld de term *disputatie* als variant van een *quaestio disputata* niet helemaal hetzelfde als de bredere term *dialoog*. Daarnaast wijzen sommige termen eerder op een inhoudelijk genre, zoals exemplen of *Lehre*, en andere wijzen dan weer op een vormelijk genre, zoals dialoog of *Sprüche*.

Zoals later zal blijken, hebben de teksten uit de eerdergenoemde categorie eigenschappen die overeenkomen met typische kenmerken van de verschillende genres die hierboven genoemd worden. Dit maakt het moeilijk om de teksten onder één bepaald vormelijk of inhoudelijk genre te plaatsen en dat zal dan ook niet de opzet zijn van het tweede gedeelte van de thesis. Wel wil ik voor de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies duidelijke genrekenmerken formuleren. De onderzoeksvraag luidt hier dan: ‘welke genrekenmerken kunnen beschreven worden op basis van de vormelijke en inhoudelijke elementen van de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies en de context waarin ze voorkomen?’ Volgende deelvragen zullen helpen om hierop een zo goed mogelijk antwoord te geven:

- Hoe verhouden de uitspraakverzamelingen zich tot de genres van de exempelen, de spreuken en de dialogen?
- Welke overeenkomsten bestaan er tussen de teksten in de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies?

⁷ In de Duitse secundaire literatuur zijn de Duitstalige versies van enkele teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen wel uitgebreider onderzocht en krijgen ze daar de benaming (*Meister*)*sprüche*. Zo zijn het *Exempel van de vijf leesmeesters* en de *Samenspraak van de twaalf meesters in Parijs* onder meer terug te vinden in het *Verfasserlexicon* en zijn ze meerdere keren uitgegeven. Zie o.a. Auer 1952, Bierschwale 2000, Hilg 1981, Wackernagel 1873 en Wackernagel 1964 [1876].

- Wat leert de *Mitüberlieferung* van het handschrift – namelijk de opschriften en andere teksten in de handschriften – waarin de uitspraakverzamelingen overgeleverd zijn ons over de genrekenmerken?
- Wat leren gerelateerde teksten ons over de genrekenmerken van uitspraakverzamelingen?

Editie van de uitspraakverzamelingen zijn een vereiste voor dit deel van het onderzoek. Ze zijn daarom opgenomen als bijlage.⁸

Verwantschappen tussen de verschillende uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies worden niet onderzocht. Dit vergt een bijkomend onderzoek dat in het beschikbare tijdsbestek van deze thesis niet mogelijk is. Zowel Auer als Hilg hebben zich al beziggehouden met de ‘*Frage der Abhängigkeiten*’ tussen de Duitstalige versies van sommige van deze teksten, namelijk van de *Meisterlehre* of de meesterexempelen.⁹ Bierschwale heeft dit in haar thesis verder uitgewerkt en betreft naast Middelnederlandse versies van enkele van deze teksten ook de *Neun Punkte* en de *Sieben Punkte* erbij.¹⁰ Een soortgelijke studie van de Middelnederlandse versies van deze teksten is zeker een aanrader voor onderzoek in de toekomst.

De zes eerdergenoemde Middelnederlandse meesterexempelen die het vertrekpunt vormen van deze thesis zijn amper bestudeerd. Zo zijn er slechts twee teksten geëditeerd, maken ze enkel deel uit van inventarissen of wordt er sporadisch één genoemd in een bredere studie.¹¹ Dit staat in schril contrast met de grondige studies van enkele andere disputaties uit Axters’ appendix, zoals Maerlants *Martijns* of Boendales *Jans Teesteye*.¹²

Onderzoek naar Middelnederlandse dialogen, het overkoepelende tekstgenre waaronder de zes bovenstaande teksten geplaatst kunnen worden, is niet uitzonderlijk. Hierbij denk ik onder andere aan Kinables publicatie ‘Latijnse en Middelnederlandse disputaties’, de

⁸ In de bijlage zijn enkel kritische edities van nog niet uitgegeven uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies opgenomen. De edities worden voorafgegaan door een korte verantwoording van de wijze van editeren.

⁹ Bierschwale 2003, 887. Zie Auer 1952, 72-135 en Hilg 1981, 42.

¹⁰ Zie Bierschwale 2000 en 2003.

¹¹ *Samenspraak van de tien meesters* werd geëditeerd door Brinkerink (zie: Brinkerink 1906, 187-190) en het ‘meesterexempel’ van Hadewijch vinden we terug in Van Mierlo 1952, 14-18. Naast Axters 1943, 63-70, komen de zes teksten ook voor in de inventaris van Dolch (zie: Dolch 1909, 16-18). Daarnaast wordt *Samenspraak van de twaalf meesters te Parijs* genoemd in Ubbinks proefschrift (zie: Ubbink 1978, 212-213).

¹² Voor literatuur over Maerlants *Martijns*, zie o.a. Berendrecht 1990, ‘Maerlants *Eerste Martijn*: een ‘leer-rijk’ quodlibet?’ en Reynaert 1996b, ‘Gespreksvorm, rolverdeling en personages in de *Martijns*’; voor literatuur over Boendales *Jan Teesteye*, zie o.a. Kinable 1995, ‘Boendales *Jans teesteye*: een structurele analyse’ en 1998, *Facetten van Boendale*.

wetenschappelijke bijeenkomst die in 2007 georganiseerd werd door de vakgroep Nederlandse Literatuur van de Universiteit Gent en haar neerslag kent in een speciaal nummer van het tijdschrift *Queeste*, Geert Warnars artikel ‘The Discovery of the Dialogue in Dutch Medieval Literature: A discourse for Meditation and Disputation’ en publicaties over bepaalde mystieke dialogen.¹³ Sinds de wisseling van een esthetisch naar een cultuur-historisch paradigma in het literatuurwetenschappelijk onderzoek in de jaren zestig en zeventig, zit de studie van de Middelnederlandse letterkunde immers in een stroomversnelling: ‘[d]e fundamentele andere aard van de oude literatuur [...] werd een onderzoeksthema. Voortaan werden literaire werken bestudeerd als exponenten van hun tijd, dus in hun historische context’ (Mertens 2013, 57). Ook Middelnederlandse dialogen zijn sindsdien een populair onderzoeksthema geworden.

De zes meesterexempelen worden in recente dialoogstudies echter niet opgenomen. In de Nederlandse secundaire literatuur ontbreekt diepgaand onderzoek naar deze teksten. Hiervoor zijn enkele praktische redenen te geven. Ten eerste kent vooral de Middelnederlandse religieuze literatuur – het gebied waartoe de zes eerdergenoemde teksten behoren – een uitgebreide en dikwijls onoverzichtelijke overlevering.¹⁴ Ten tweede stelt Wackers dat bepaalde teksten, zeg maar de canon, verhoudingsgewijs erg veel aandacht krijgen en dat buiten de canon het vak vrijwel onontgonnen is door de beperkte aanwezigheid van hulpmiddelen zoals repertoria, bibliografieën, catalogi etcetera.¹⁵ Het grootste deel van de teksten die in deze thesis onder de loep genomen worden, behoren tot Middelnederlandse teksten die nog niet bestudeerd en volledig in kaart gebracht zijn. Meer nog, de specifieke teksten die hier zullen worden samengebracht, zijn niet eerder gecompileerd en samen onderzocht. Binnen de Middelnederlandse dialoogoverlevering kunnen ze daarenboven beschouwd worden als een apart genre omwille van hun karakteristieke opbouw en samenstelling. Ze vormen dus een interessant onderzoeksonderwerp.

¹³ Zie Kinable 2008; voor het nummer van *Queeste*, zie Wackers e.a. 2008; zie ook Warnar 2011, 69-88; voor publicaties over mystieke dialogen, zie o.a. Mertens 2001, ‘De onbereikbaarheid van de geliefde’ en Schepers 2014, ‘Middelspraecke: een unieke mystieke dialoog in een Mechels handschrift’.

¹⁴ Zie Mertens 1989, 187.

¹⁵ Zie Wackers 1996, 24.

I OPBOUW VAN HET REPERTORIUM

1 De zes ‘meesterexempelen’ van Axters

Dit hoofdstuk is opgesplitst in drie paragrafen. In de eerste paragraaf zal ik de termen *meesterexempel* en *disputatie* die Axters gebruikt om de zes teksten die het vertrekpunt vormen van deze thesis te beschrijven, toelichten. In de tweede paragraaf wordt nagegaan of die zes teksten dialogen bevatten. Omwille van het feit dat de teksten onder de overkoepelende term *disputatie* vallen, zouden we in elke tekst een conversatie of een woordenwisseling moeten terugvinden. Een eerste verkennend onderzoek toont echter onmiddellijk aan dat dit niet het geval is. Op basis van de teksten die uiteindelijk wel dialogen bevatten, zullen in de derde paragraaf acht vormelijke kenmerken geformuleerd worden waaraan teksten die deel uitmaken van het repertorium moeten voldoen.

1.1 *Meesterexempel* en *disputatie*

Axters verzamelt in zijn ‘Lijst van Middelnederlandsche disputacies’ zes teksten die hij meesterexempelen noemt. De bestudering van die teksten roept onmiddellijk enkele bedenkingen op. Axters’ gebruik van termen als *meesterexempel* en *disputatie* is immers niet altijd eenduidig en soms zelfs problematisch. Een duidelijke verklaring van die twee termen is essentieel om zowel Axters’ zes meesterexempelen als mogelijke nieuwe teksten te identificeren.

In zijn artikel geeft Axters geen definitie van de term *meesterexempel*. De term lijkt ontleend te zijn aan Dolchs *Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen*. Dolch verklaart het *Meisterexempel* als een exempel waarin een meester of een heilige man bevraagd wordt over ‘hohe Dinge’ en antwoord geeft.¹⁶

Ook de term *meester* moet verklaard worden. Axters wisselt dit regelmatig af met *magister*. Teeuwen stelt dat het laatstgenoemde begrip meerdere betekenissen heeft: ‘*Magister* can refer to someone who functions as a superior in a group of juniors or apprentices, to someone who teaches, or to a(n honorary) title bestowed on someone who has

¹⁶ Dolch 1909, 13.

received a (university) education' (Teeuwen 2003, 95). Samen met de betekenis die we vinden in het *Middelnederlands Woordenboek* onder het lemma 'leesmeester', kan een duidelijke, algemenere betekenis vastgelegd worden: het is een hoogopgeleide persoon in het theologische of filosofische vakgebied die de functie van leraar kan vervullen.¹⁷

In zijn artikel gebruikt Axters de term *meesterexempel*, in lijn met Dolchs definitie, voor twee groepen teksten: die waarin slechts één meester in gesprek is met een andere persoon, zoals bijvoorbeeld in de teksten *Van een vroukijn van XXI iaren* en *Van eenen devooten vraukin*, en die waarin meerdere – dat wil zeggen 'meer dan twee' – meesters in gesprek zijn met elkaar. In de appendix bij zijn artikel krijgen teksten uit de eerste groep echter niet de vermelding *meesterexempel*.¹⁸ Wanneer in deze thesis gesproken wordt over de meesterexempelen van Axters, zullen enkel teksten uit de tweede groep bedoeld worden, namelijk die met meer dan twee sprekers. De teksten met slechts één meester zijn immers van een heel andere aard. Zo omvatten ze onder andere leergesprekken tussen een leraar, een meester, en iemand in de rol van leerling.¹⁹

Daarnaast kiest Axters voor een problematische term, namelijk de *disputatie*, die het merendeel van de zes teksten op zich al uitsluit van de lijst. Zoals eerder gezegd doelt hij met deze term op Middelnederlandse versies van of varianten op de *disputatio* of *quaestio disputata*. De *disputatio* bevat een aantal specifieke delen, die eveneens voorkomen in de schriftelijke neerslag hiervan, al dan niet in een aangepaste vorm. Het debat bestaat uit drie kenmerkende delen: de *positio quaestionis*, de *disputatio* en de *determinatio*. In het eerste deel worden een vraagstelling en de eerste *argumenta* voor en tegen geformuleerd. Het tweede deel bestaat uit een debat tussen de *respondens* en de *opponens* of meerdere *opponentes*. Ten slotte vindt de *solutio* of *determinatio* plaats: een *magister* geeft het definitieve antwoord op de vraagstelling en weerlegt de tegenargumenten.²⁰ Axters geeft aan dat hij in zijn lijst enkel die teksten opneemt waarin de specifieke kenmerken van de *disputatio* nog duidelijk te herkennen zijn.²¹ Wanneer we zijn meesterexempelen van naderbij

¹⁷ In de derde en de vijfde tekst van de opsomming in de inleiding, respectievelijk nr. 31 en nr. 33 in de appendix van Axters, wordt de term 'leesmeester' of 'leysmeister' gebruikt. Het *Middelnederlandsch Woordenboek* verklaart 'leesmeester' als '[h]etzelfde ongeveer als hetgeen men thans onder den academischen titel van *lector* verstaat. Een doctor of meester die voorlezingen houdt, bepaaldelijk in theologie en filosofie. Inzonderheid in de kloosters, de geestelijke, belast met het onderwijs der kloosterlingen in godgeleerdheid en wijsbegeerte'.

¹⁸ Nr. 6, nr. 9, nr. 20, nr. 22 en nr. 25 in de lijst van Axters. Deze teksten maken geen deel uit van het onderzoek.

¹⁹ In de gesprekken tussen meerdere meesters is er geen sprake van een leergesprek. Zie hiervoor 2.3.

²⁰ De terminologie is ontleend aan *The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages* (Teeuwen 2003, 256-259).

²¹ Zie Axters 1943, 69, n. 115.

bekijken, kunnen die specifieke kenmerken echter enkel in Hadewijchs meesterexempel ontdekt worden en dan nog slechts in beperkte mate.

Ook zijn vragen te stellen bij Axters' stelling dat het meesterexempel gegroeid is uit de *quaestio* en wellicht rechtstreeks uit de universitaire *disputatio*.²² Hij heeft het over een 'genetisch verband tusschen het meesterexempel en de *quaestio*' dat het duidelijkst is in het exempel van de twaalf meesters te Parijs en over de 'invloed der School' in dit meesterexempel en dat van de vijf leesmeesters, waardoor ze voor hem 'in menig opzicht questies blijven'.²³ Dit genetisch verband en de invloed van de School leidt hij af uit de namen van twee meesters, Aelbrecht (Albertus Magnus, ca. 1200 - 1280) en Eggaert (Eckhart von Hochheim, ca. 1260 - ca. 1328), en de woorden 'in der scolen te Parijs'. Om op basis hiervan te concluderen dat zo'n meesterexempel gegroeid is uit de *disputatio* of zelfs nog gezien moet worden als een *quaestio disputata* lijkt me vergezocht. Er zijn immers geen elementen van de drie kenmerkende delen van de *disputatio* terug te vinden in de twee genoemde meesterexempelen. Kinable formuleert een gelijkaardige kritiek: 'Toch voldoen de beweerde verbanden tussen volkstalige dialogen en de Latijnse scholastieke dialectiek niet echt. Vaak berust beider associatie op al bij al weinig specifieke overeenkomsten' (Kinable 2008, 70).

De betekenis van de term *disputatie* met betrekking tot de meesterexempelen lijkt eerder aan te sluiten bij Warnars verklaring van *dispitacie* die hij geeft naar aanleiding van de tekst *Dispitacie tusschen enen cleric ende sinen meester*:

The term *dispitacie* in the rubric of the poem does not refer to debate or dispute in the modern sense, nor to the Latin *disputatio* as a method of academic teaching. Like other medieval Dutch dialogues that have been labeled as *dispitacie*, the tekst should be read in the context of the contemporary school practices of clerics, who gathered to have discussions and debates with each other or their teachers in order to increase their knowledge on various topics – or so says the *Tafel vanden kersten gelove*, a Dutch theological summa that was written by the Dominican Dirc van Delft in 1404. (Warnar 2011, 70)

Twee verschillende betekenissen van *disputatie* die Kinable verwoordt, passen op hun beurt weer goed bij Warnars uitleg omwille van het feit dat ze 'een neutralere wijze van

²² Zie Axters 1943, 56.

²³ Zie Axters 1943, 56-57.

communiceren uitdrukken die de gesprekspartners veeleer verbindt in het gezamenlijk inzichtelijk maken van een onderwerp' (Kinable 2008, 72). Deze betekenissen zijn 'over een onduidelijke zaak een gesprek voeren, iets in een samenspraak onderzoeken' en 'op dialectische wijze bespreken' (Kinable 2008, 72). Uiteindelijk besluit Kinable in zijn artikel dat men in de middeleeuwen met *disputare* en *disputatio* in de betekenissen die wederzijdse communicatie betreffen vooral taalhandelingen blijkt aan te duiden die het stellen van vragen en het geven van antwoorden over een inhoudelijk complexe kwestie gemeen hebben.²⁴ Toch zijn al deze betekenissen nog steeds te specifiek om de meesterexempelen te definiëren. In alle gevallen is het betekenisaspect van wederzijdse communicatie nog steeds aanwezig. In Axters' meesterexempelen is er echter slechts één keer sprake van wederzijdse communicatie, namelijk in de tekst van Hadewijch.²⁵

Om in de thesis niet verder problemen te ondervinden van de ambiguïteit van de term *disputatie*, lijkt me de keuze voor de term *dialogoog* voordeliger. Dit wordt onder andere verklaard als een 'gesprek tussen twee of meer personen over een bepaald onderwerp met een afwisseling van argumenten en tegenargumenten' (Van Bork e.a. 2012-2014a). Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (verder WNT) geeft een iets andere verklaring: 'klein geschrift in gesprekvorm; dat deel van een geschrift dat in gesprekvorm geschreven is'. De betekenis van *dialogoog*, zoals gebruikt in deze thesis, zal meer in de lijn liggen van die laatste verklaring: de dialoog is een gesprek of een deel van een tekst waarin een gesprek voorkomt, waarin twee of meerdere gesprekspartners *iets* zeggen en waarin er niet noodzakelijk interactie of wederzijdse communicatie hoeft te zijn. We zouden op dit moment kunnen spreken van de meer afgelijnde term *meesterdialogen* om de meesterexempelen van Axters te identificeren aan de hand van de verschillende definities die hierboven opgesomd staan.

1.2 Identificatie van de meesterexempelen als meesterdialogen

Aan de hand van de definities geformuleerd in de vorige paragraaf, zullen nu de zes meesterexempelen getoetst worden. Concreet betekent dit dat elke tekst zeker aan de volgende twee voorwaarden moet voldoen: 1) het is een dialoog zoals eerder geformuleerd en 2) er zijn meer dan twee gespreksdeelnemers die gezien kunnen worden als meesters. De mogelijkheden om na te gaan of de meesterexempelen inderdaad voldoen aan deze

²⁴ Zie Kinable 2008, 73.

²⁵ De vier meesters reageren immers elk op de vraag van een koning. Op die manier is er wel sprake van wederzijdse communicatie. Er is echter geen interactie tussen de vier meesters zelf.

voorwaarden zijn legio. Er zijn drie zoekstappen voor de identificatie: 1) een bestaande editie raadplegen, 2) secundaire literatuur raadplegen (o.a. lexica en handschriftencatalogi) en 3) de primaire bron, het handschrift of een reproductie ervan, raadplegen indien mogelijk. Wanneer een bepaalde stap niet mogelijk is of geen uitsluitsel geeft, wordt de volgende stap gevolgd. Hieronder volgt een korte bespreking van Axters' meesterexempelen in functie van de voorwaarden.²⁶

Vier van de zes teksten van Axters' meesterexempelen voldoen inderdaad aan de voorwaarden en blijven deel uitmaken van het centrale corpus dat zal dienen om het repertorium op te bouwen.

Het meesterexempl van Hadewijch (ca.1240) vinden we terug in een editie door Van Mierlo uit 1952.²⁷ Het gaat hier om het tweede gedicht van de bundel *Mengeldichten*. De korte inhoud bij deze tekst bevestigt dat het hier inderdaad gaat om een meesterdialoog:

Vier 'meesters' behandelen voor een koning de vraag, wat ter wereld het sterkste is. Zij noemen: den wijn, een koning, de vrouw, de waarheid. De dichteres geeft hun alle vier gelijk en toont wat wijn, koning, vrouw en waarheid betekenen in de Minne. (Van Mierlo 1952, 14)

Deze dialoog die twaalf verzen omvat, maakt deel uit van een langere tekst van 100 verzen en is daardoor ten opzichte van de andere meesterexempelen een buitenbeentje. Bovendien is hij als enige in de indirecte rede geschreven. Toch valt de dialoog daarmee nog steeds onder de definitie.

Het meesterexempl *Het waren v leesemeestere vergadert ende spraken van gode* is onder andere opgenomen in het handschrift Gent, UB: 1330. De handschriftenbeschrijving van Reynaert biedt een uitvoerig incipit en expliciet die deze tekst lijken aan te wijzen als een meesterdialoog.²⁸ Via de database van de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (verderop als BNM) vind ik vijftien handschriften die deze tekst zouden bevatten. In het *Verfasserlexikon* zijn al deze handschriften ondergebracht bij de twee licht van elkaar verschillende versies van de *Sprüche der fünf lesemeister* die al sinds het eind van de dertiende eeuw circuleerden.²⁹ De

²⁶ Voorlopig zullen de 'titels' die Axters aan de zes teksten geeft, gebruikt worden in de bespreking.

²⁷ Zie Van Mierlo 1952, 14-18.

²⁸ Zie Reynaert 1996a, 180.

²⁹ Zie Bushey 1995, 192-195.

tekst in het Gentse handschrift valt hier onder ‘Fassung II’.³⁰ Uit de korte inhoudelijke beschrijving in het *Verfasserlexikon* en na het raadplegen van het handschrift in autopsie, blijkt dat de tekst inderdaad voldoet aan de voorwaarden. Van deze Middelnederlandse dialoog was er geen editie beschikbaar.³¹ Wel verwijst het *Verfasserlexikon* naar Brinkerinks editie van het *Meesterexempel van tien meesters* waar deze tekst in combinatie met de spreukenverzameling *Von fünf Meistern* voorkomt (zie *Meesterexempel van tien meesters*).³²

Axters verwijst bij het meesterexempel *Twalef meesters syn verheven in der scolen te Parijs* eveneens naar de handschriftenbeschrijving van Lieftinck waarin onder andere het handschrift Gent, UB: 1330 aan bod komt. Het incipit en expliciet van de desbetreffende tekst in deze beschrijving geven al een goede indicatie dat deze tekst aan de twee voorwaarden zal voldoen.³³ Via de BNM-database kan ik elf handschriften vinden die (versies van) deze tekst zouden bevatten. De handschriftenbeschrijving van Riga, ANLB: 4 bevat een transcriptie van de tekst waardoor duidelijk wordt dat het inderdaad om een dialoog tussen meerdere meesters gaat.³⁴ Ten slotte moet hier nog worden opgemerkt dat deze tekst ook in het Duitse, Franse en Engelse taalgebied een sterke overlevering kent en in de secundaire literatuur gekend is als de *Sprüche der zwölf Meister zu Paris*.³⁵ Bierschwale plaatst bijvoorbeeld de Middelnederlandse tekst hierbij.³⁶ Het *Verfasserlexikon* identificeert vier sterk van elkaar verschillende versies van deze tekst die in de veertiende eeuw circuleerden.³⁷ De Middelnederlandse teksten zal ik omwille van praktische redenen niet onderverdelen aan de hand van die verschillende versies. Wel kan ik zeggen dat de tekst van het handschrift Gent, UB: 1330 tot de oudste en sterkst overgeleverde versie, versie a in het *Verfasserlexikon*, behoort.³⁸ Er zijn slechts drie kleine verschillen. Zo zijn de uitspraak van de derde en de vierde meester van plaats gewisseld, evenals de uitspraak van de achtste en de negende meester. Het derde verschil heeft te maken met de elfde meester. In de Duitse versie heeft deze net als de tiende en twaalfde meester, respectievelijk bisschop Albrecht en meester Eggaert, een soort van identificatie, namelijk

³⁰ Zie Bushey 1995, 193; omwille van praktische redenen, zoals tijdsgebrek en de bereikbaarheid van bepaalde handschriften, zal ik de Middelnederlandse teksten niet onderverdelen aan de hand van die verschillende versies.

³¹ Zie bijlage 3 voor de editie van deze tekst.

³² Zie Anoniem 2004, 1448 en Bierschwale 2004, 473.

³³ Zie Lieftinck 1936, 77.

³⁴ Zie Lievens 1963, 161-163; de overgeleverde tekst is slechts fragmentarisch: de twee eerste uitspraken, evenals de tiende en de elfde ontbreken volledig. De derde, de negende en de twaalfde uitspraak zijn slechts gedeeltelijk overgeleverd.

³⁵ Voor een editie van de Duitstalige tekst, zie Wackernagel 1873, 1107-1112.

³⁶ Bierschwale inventariseert enkele Middelnederlandse en Nederduitse handschriften die *Meistersprüche* bevatten. Zie Bierschwale 2000, 29.

³⁷ Zie Honemann 1995b, 201-205.

³⁸ Zie bijlage 3 voor de editie van deze tekst.

Der von Krönenberg.³⁹ In de Middelnederlandse tekst in het Gentse handschrift ontbreekt deze beschrijving.

Het *Meesterexempel van tien meesters* bestaat uit een combinatie van de vooraf geïdentificeerde dialoog *Het waren v leesmeestere vergadert ende spraken van gode* en de Middelnederlandse versie van de spreukenverzameling *Von fünf Meistern*.⁴⁰ Op basis van het *Verfasserlexikon* kunnen we concluderen dat deze spreukenverzameling eveneens een dialoog met meerdere deelnemers is. Brinkerinks en Bierschwales editie geven zekerheid: tien meesters doen om de beurt een uitspraak.⁴¹ De dialoog *Von fünf Meistern* is in het Middelnederlands niet overgeleverd als een afzonderlijke tekst, in tegenstelling tot de dialoog van de vijf leesmeesters. Bovendien is het handschrift Den Haag, KB: 133 F 22 (ca. 1450) het enige handschrift waarin de Middelnederlandse dialoog van tien meesters voorkomt. Van het *Meesterexempel van tien meesters* bestaat trouwens geen Duitse variant. Ten slotte moeten we bij deze tekst een verschil in de edities van Brinkerink en Bierschwale opmerken. Nadat de tiende meester gesproken heeft, komt er bij Brinkerink nog ‘een meester’ aan het woord. In de editie van Bierschwale vinden we die echter niet terug. De reden hiervoor is dat Bierschwale meent dat, hoewel de uitspraak van ‘een meester’ gezien moet worden als een uitspraak van de vijfde meester, deze uitspraak wellicht in andere contexten overgeleverd werd en in het meestergesprek geïntegreerd is op grond van formele gelijkenissen.⁴² Dat de uitspraak gezien moet worden als een tweede uitspraak van één van de tien meesters, lijkt me een mogelijkheid. De meester wordt immers niet als een elfde meester aangeduid. Toch is het vreemd dat Bierschwale de uitspraak dan niet opneemt in de editie. Dat deze uitspraak als paginavulling gediend heeft en gekozen is omwille van haar inhoudelijke en vormelijke overeenkomsten is een andere mogelijkheid.⁴³ Omdat ik het handschrift niet in autopsie heb kunnen raadplegen, kan ik dit echter niet verifiëren.

De vier meesterexempelen die hierboven besproken worden, laten zich eenvoudig identificeren als dialogen met meer dan twee meesters als gesprekspartners. De situatie bij de twee overige teksten is daarentegen problematisch.

Axters neemt het *Meesterexempel van twaalf meesters en twaalf knechten* op in zijn ‘Lijst van Middelnederlandsche disputacies’. De editie van Van Iterson toont echter dat het

³⁹ Zie Honemann 1995b, 201-205.

⁴⁰ Zie Bierschwale 2000, 104-105. Deze *Von fünf Meistern*-tekst was in de veertiende eeuw in het hele Duitse taalgebied verbreid: zie Bierschwale 2004, 472.

⁴¹ Zie Brinkerink 1906, 187-189 en Bierschwale 2000, 219-221.

⁴² Bierschwale 2000, 167.

⁴³ Zie bijvoorbeeld ook bij de identificatie van het *Meesterexempel van zeven meesters* (p. 8-9).

niet gaat om een dialoog.⁴⁴ Geen enkele persoon is aan het woord, noch worden er uitspraken in de indirecte rede beschreven. Centraal in de tekst staat de beschrijving van godvruchtige handelingen van enerzijds knechten en anderzijds hun meesters, die hun knechten in hun handelingen telkens overtreffen. Daarenboven krijgt de term *meester* hier een totaal andere invulling door de relatie meester en knecht. Deze tekst zal dus niet worden opgenomen in het centrale gedeelte van het repertorium. Wel moet worden aangegeven dat deze tekst overeenkomsten vertoont met de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* en daarom ondergebracht zal worden bij de gerelateerde teksten in het repertorium.⁴⁵

Het *Meesterexempel van zeven meesters* blijkt het moeilijkst identificeerbaar. Axters' doorverwijzing naar Dolch levert enkel onduidelijkheden op: 'Die sieben punkte. Hss. I. 180 (Lu); II. 2 (A), 198 (Mü). Die sieben Punkte in Mü entsprechen von 1-6 genau den Aussprüchen 1-6 der sieben Lesemeister' (Dolch 1909, 16). Van de drie handschriften die Dolch noemt is 180 (Lu), Dolchs aanduiding voor het handschrift Leipzig, UB: 1518, het enige dat een meesteruitspraak bevat.⁴⁶ De andere handschriften 2 (A), Amsterdam, UB UvA: I E 34, en 198 (Mü), Münster, Universitäts- und Landesbibliothek: 741 (verbrand), bevatten enkel een opsomming van punten.⁴⁷ Dolch bestempelt daarbij de tekst in het handschrift uit Leipzig als *das kleine Bruchstück*.⁴⁸ Het gaat hier daadwerkelijk slechts om een kort excerpt: de reproductie van het handschrift toont aan dat er slechts één uitspraak van één meester aanwezig is.⁴⁹ Daarnaast ontbreekt elke aanduiding of vermelding van zeven meesters. Er is dus met andere woorden geen indicatie dat het excerpt een dialoog met meerdere meesters moet voorstellen. De plaats van de tekst als laatste zin op het allerlaatste folium van het handschrift doet trouwens vermoeden dat het louter dient als bladvulling en op zich dus niet verschilt van losse dicta, spreuken of fragmenten die eenzelfde functie vervullen. De BNM-database levert bovendien geen relevante resultaten bij de verschillende schrijfwijzen van de zoektermen 'zeven meesters', 'zeven', 'meesters' en 'zeven punten'. Op basis van dit korte excerpt kan er niet met zekerheid van uitgegaan worden dat deze dialoog van zeven meesters

⁴⁴ Zie Van Iterson 1857, 98-101.

⁴⁵ Ook in deze tekst worden twaalf verschillende adviezen gegeven. Elk advies is als volgt opgebouwd: een handeling wordt gesteld door een knecht, maar de meester stelt een handeling of heeft een ingesteldheid die beter is dan die van zijn knecht. Deze opbouw komt overeen met de opbouw van de adviezen van de twaalf meesters, waarin dikwijls een innerlijke gerichtheid op God beter is dan uiterlijk vertoon. Zie deel II, 2.1.

⁴⁶ Zie Hermann Kunisch 1969, 12.

⁴⁷ Voor een handschriftbeschrijving van Amsterdam, UB UvA: I E 34, zie Dolch 1908/1909, 4; voor een handschriftbeschrijving van Münster, Universitäts- und Landesbibliothek: 741, zie Bömer 1906, 27.

⁴⁸ Dolch 1909, 16.

⁴⁹ Ruusbroecgenootschap Film-0788: Leipzig, Universitätsbibliothek: 1518 / f. 263v.

nog bestaat of heeft bestaan in het Middelnederlands, ook al komt deze ene uitspraak overeen met één van *Die sieben punkte* of een uitspraak van de *Sieben Lesemeister*.⁵⁰

1.3 Algemeen geldende kenmerken

Aan de hand van de dialoog in de tekst van Hadewijch en de dialogen tussen de vijf, de twaalf en de tien meesters, kan ik enkele tekstkenmerken formuleren. De inhoud van de dialogen wordt op dit moment nog niet gespecificeerd, aangezien ik in de eerste plaats vooral teksten wil samenbrengen op basis van hun vormelijke kenmerken. Alle thema's, zowel uit het religieuze als het profane domein, kunnen dus vooralsnog onderwerp zijn van de tekst. Wel zijn er acht vormelijke kenmerken die de teksten, die deel zouden kunnen uitmaken van het repertorium, moeten bezitten:

1. Enkel Middelnederlandse teksten die overgeleverd zijn in handschriften (van de 13de tot en met de 15de eeuw), maken deel uit van het repertorium.
2. Een tekst kan opgesteld zijn in proza of rijm.
3. Elke tekst bevat een dialoog geschreven in de directe of indirecte rede.
4. De term *dialoog* moet breed geïnterpreteerd worden: interactie tussen de deelnemers is niet noodzakelijk.
5. Er zijn meer dan twee welonderscheiden gesprekspartners, die al dan niet anoniem zijn.

De term *meesterdialogen* om dit soort teksten aan te duiden, laat ik vanaf nu vallen. Ik specificeer de gesprekspartners op dit moment niet meer als meesters, omdat ik mijn zoekcriteria op dit vlak nog zo breed mogelijk wil houden. Dat gespreksdeelnemers meesters zouden moeten zijn, is bovendien eerder een inhoudelijk kenmerk dan een vormelijk kenmerk. Daarnaast heb ik twee andere argumenten om deze term vanaf nu niet meer te gebruiken. Ten eerste kan er naast een meester, volgens Dolch, ook een 'heilige man' aan het woord zijn. Het lijkt me dan geen vereiste dat die persoon als 'meester' moet worden aangeduid. Enkel een naam zou voldoende kunnen zijn. Ten tweede bestaat er ook de mogelijkheid dat de teksten navolging kenden of gebaseerd werden op een voorbeeld waar de gespreksdeelnemers geen meesters waren.

⁵⁰ Zie 'Sieben Lesemeister', Wackernagel 1964 [1876], 600.

6. De uitspraken van de deelnemers worden voorafgegaan door een korte inleiding. In deze inleiding wordt het specifieke aantal gespreksdeelnemers genoemd. Deze inleiding kan verhalend, in de vorm van een citaat of een combinatie van die twee zijn.⁵¹ De aanwezigheid van dit kenmerk zal doorslaggevend zijn in het bepalen of teksten al dan niet tot het repertorium behoren. De titel van het repertorium zal dan ook *Repertorium van Middelnederlandse groepsdialogen met een vooraf aangekondigd aantal gespreksdeelnemers* zijn. Verzamelingen of opsommingen van dicta, verba of losse spreuken, bijvoorbeeld in de vorm van ‘x seide dat ...’ of ‘x seide: ...’, die niet voorafgegaan worden door een korte inleiding, worden niet opgenomen in het repertorium. Het is namelijk niet zeker of deze verzamelingen bedoeld zijn als dialogisch geheel of enkel als opsomming van thematisch gerelateerde uitspraken.
7. De gespreksdeelnemers komen om de beurt aan bod. Hierbij wordt telkens vermeld de hoeveelste spreker hij/zij is of, in het geval dat ze een naam hebben, wie aan het woord is.
8. Teksten waarbij een dialoog met meerdere deelnemers plaatsvindt waarin vraag en antwoord elkaar afwisselen en waarbij de vraag en het antwoord gepaard voorkomen, worden niet in het repertorium opgenomen, omdat ze gezien kunnen worden als een verzameling van korte vraag-antwoordsequenties tussen slechts twee gesprekpartners. Dit zijn bijvoorbeeld de Middelnederlandse koningsspelen of jeux-partis, zoals overgeleverd in de *Cassamus*, de *Limborch* of het *Leven van S. Amand*.⁵²

⁵¹ De dialoog tussen de tien meesters vormt hierop een uitzondering. In de inleiding wordt het aantal gespreksdeelnemers niet genoemd: ‘Dat waeren eyns wise leismeysteren bi een ander, ende worden toe spreken soe wat sy van gade wolden spreken’ (Brinkerink 1906, 187). Omdat deze tekst echter een combinatie is van twee teksten waarin in de inleiding telkens wél het aantal sprekers genoemd wordt en het weglaten van het aantal waarschijnlijk door deze samenvoeging verklaard kan worden, blijft de tekst deel uitmaken van het repertorium.

⁵² Zie Hegman 1966, 183-184. Voor het koningsspel in de Middelnederlandse letterkunde en zijn kenmerken, zie Hegman 1966, 183-228.

2 Relevante aanvullingen

Aangezien de thesis als eerste opzet heeft teksten die gelijkenissen vertonen met de vooraf geïdentificeerde meesterdialogen binnen de Middelnederlandse literaire dialoogoverlevering in kaart te brengen, vormt een belangrijk aspect het zoeken naar relevante dialogen. In dit tweede hoofdstuk zal ik de zoekmiddelen en zoektermen toelichten die ik hiervoor gebruikt heb. Daarnaast zal ik een opsomming geven van de resultaten van deze zoektocht. Ten slotte zal ik op basis van de hele verzameling teksten enkele kenmerken uitdiepen en specificeren.

2.1 Zoekmiddelen en –termen

De database van de BNM, die van *Medieval Manuscripts in Dutch Collections* (verderop MMDC) en band 13 en 14 van het *Verfasserlexikon* zijn de voornaamste zoekmiddelen.

Het *Verfasserlexikon* leverde niet veel nieuwe teksten op. Bij het doornemen van dit werk heb ik me vooral geconcentreerd op de volgende zoektermen: ‘Sprüche der ...’ naar analogie met de lemmata ‘Sprüche der fünf Lesemeister’ en ‘Sprüche der zwölf Meister zu Paris’, ‘Von [getal x] Meistern’ naar analogie met het lemma ‘Von fünf Meistern’ en ‘[getal x] Meister(n)’. De eerste zoekterm lijkt op het eerste zicht veel mogelijk nieuwe teksten aan te leveren.⁵³ Ik vind echter bij geen enkele de vermelding van Middelnederlandse versies. De twee laatste zoektermen geven eveneens geen relevante resultaten.

De zoektermen gebruikt in de database van de BNM zijn vooral gebaseerd op bepaalde woorden en woordgroepen die voorkomen in de reeds geïdentificeerde dialogen, op algemenere trefwoorden en op andere zoektermen die zich opwierpen tijdens het zoekproces. Er is telkens gezocht met de zoekfilter ‘alle woorden’. Omdat er een groot aantal termen gebruikt is, worden ze in bijlage 1 opgesomd en niet meer afzonderlijk besproken. Wanneer een zoekterm een groot aantal handschriften oplevert, heb ik eerst naar de trefwoorden gekeken onder ‘materiaalcode: trefwoorden’. De MMDC-database geeft met dezelfde zoektermen geen aanvullingen op de database van de BNM.

Op basis van relevante resultaten, de bijhorende literatuurreferenties in de BNM en zoekresultaten via de *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap* (verder: BNTL) worden ook de volgende secundaire bronnen geraadpleegd: Hogenelsts repertorium

⁵³ Bijvoorbeeld *Sprüche der Meister zu Paris und Prag, Sprüche der Meister, Propheten, Poeten und Könige of Sprüche der zwölf Anachoreten*.

van de Middelnederlandse *sproke*, het eerder vermelde artikel van Kinable en Van der Poels artikel ‘Minnevragen in de Middelnederlandse letterkunde’.⁵⁴

Hoewel er gestreefd wordt om in het repertorium een zo volledig mogelijk beeld van Middelnederlandse teksten met de vormkenmerken zoals geformuleerd in paragraaf 1.2 te geven, kan het zijn dat het repertorium toch geen exhaustieve lijst biedt. Ten eerste bestaat de mogelijkheid dat de algemeen geldende kenmerken bepaalde teksten links laten liggen. Ten tweede kunnen andere zoektermen meer resultaten opleveren. Als derde punt moet daarnaast rekening gehouden worden met de inhoud van de digitale database van de BNM: ‘slechts’ twee derde van de bestaande documentatie is op deze manier beschikbaar. Ten slotte bestaat de kans dat er nog niet beschreven verzamelhandschriften zijn die dialogen bevatten die voldoen aan de acht kenmerken die hierboven geformuleerd worden.

2.2 Resultaten

Voor de identificatie van de resultaten die de zoekopdrachten aanbrengen, worden dezelfde stappen gebruikt als voor Axters’ meesterexempelen, met het verschil dat de incipits, categoriale aanduidingen en inhoudsopnamen in de BNM de eerste stap vormen in het bepalen of het al dan niet voordelig is een tekst van naderbij te bekijken. Samen met de reeds geïdentificeerde dialogen uit Axters’ inventaris, kom ik uiteindelijk tot onderstaande overzicht:⁵⁵

1. Anoniem, *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*⁵⁶
2. Anoniem, *Exempel van de vijf leesmeesters*
3. Anoniem, [*Samenspraak van de tien meesters*]⁵⁷
4. Anoniem, [*Samenspraak van de twaalf heremieten*]⁵⁸

⁵⁴ Zie Hogenelst 1997b, Kinable 2008 en Van der Poel 1992.

⁵⁵ In de thesis wordt vanaf nu gebruik gemaakt van de genormaliseerde titels zoals ze worden teruggevonden in de BNM. Indien er geen genormaliseerde titel beschikbaar is, neemt de toegewezen titel van een recente kritische of diplomatische editie deze plaats in. Wanneer ook dit niet mogelijk is, krijgen de teksten titels toegewezen die de eerste maal tussen rechte haken zullen voorkomen. Deze titels worden geconstrueerd naar analogie met de genormaliseerde titels van vergelijkbare teksten. Dit overzicht wordt alfabetisch gerangschikt op auteur en vervolgens op titel.

⁵⁶ Zie bijlage 3 voor een editie van de tekst.

⁵⁷ Deze tekst krijgt als genormaliseerde titel in de BNM ‘exempel van de vijf leesmeesters’. Aangezien deze tekst bestaat uit een combinatie van twee teksten, gebruik ik hier een nieuwe titel.

⁵⁸ Deze tekst, die enkel in het handschrift Tilburg, Universiteitsbibliotheek: TFK 12 voorkomt, komt sterk overeen met de *Sprüche der zwölf Anachoreten* (voor literatuur: zie Honemann 1995a, 196-197; voor een editie van de Middelhoogduitse tekst: zie Wackernagel 1964 [1876], 600-603 en Williams 1996, 264-266). Het

5. Anoniem, *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*
6. Hadewijch, *Mengeldicht 2*
7. Bouden vander Lore, *Achte persone wenschen*⁵⁹
8. (Bouden vander Lore), *Vier heere wenschen*⁶⁰
9. (Bouden vander Lore), *Vijf heren wenschen*
10. (Bouden vander Lore), *Vijf vrouwen wenschen*
11. Jan van Ruusbroec, *Vanden XII beghinen* (1,1-119)⁶¹

De mogelijkheid bestaat dat er nog een twaalfde tekst is, namelijk de tekst die in de handschriftenbeschrijving van het handschrift Trier, Stadtbibliothek: 1983/12 de *Sprüche vom Leiden* (f. 277r-279r) genoemd wordt.⁶² Op basis van de beknopte beschrijving in de handschriftenbeschrijving kan ik niet met zekerheid zeggen of deze tekst opgenomen moet worden in het repertorium.⁶³ De tekst wordt in het repertorium ondergebracht bij de gerelateerde teksten, want er zijn toch verschillende overeenkomsten met de andere teksten. De tekst lijkt een kleine inleiding te hebben waarin een meester een vraag stelt: ‘Nu vraeghet een meister nae dien dat lijden alsoe edel is, waer om lijden wij alsoe noijde...’ Of het aantal sprekers nog genoemd wordt in de inleiding is niet af te leiden. Ook hoeveel sprekers er uiteindelijk deelnemen, is niet duidelijk. Op basis van de beschrijving kan ik vier sprekers met zekerheid identificeren op basis van hun naam – Bernardus, Gregorius, Iheronimus en Augustinus – en eventueel één of twee anonieme meesters. Hoewel de tekst evengoed een verzameling van dicta of verba kan zijn, zijn er enkele elementen die ervoor pleiten om hem toch in het repertorium op te nemen. Ten eerste lijkt er een soort van inleiding te zijn die deze uitspraken tot één dialogisch geheel maakt. Ten tweede is er ook sprake van een inhoudelijk geheel, aangezien de weergegeven uitspraken over het lijden gaan. Ten derde komt de uitspraak die als laatste geciteerd wordt in de handschriftenbeschrijving in zekere mate

Verfasserlexikon vermeldt deze Middelnederlandse versie echter niet (zie Honemann 1995a, 196-197). Zie bijlage 3 voor een editie van de tekst.

⁵⁹ De teksten vermeld onder de nummers 7 tot 10 van bovenstaande lijst zijn terug te vinden in het handschrift-Van Hulthem. Hiervoor is de editie van Brinkman en Schenkel 1999 geraadpleegd (*Achte persone wenschen*: 250-254; *Vier heere wenschen*: 555-559; *Vijf heren wenschen*: 412-415; *Vijf vrouwen wenschen*: 426-431).

⁶⁰ De auteur(s) van de teksten onder de nummers 8 tot 10 is/zijn niet met zekerheid bekend: zie Kuiper e.a. 1992, 23.

⁶¹ Voor een editie van de tekst: zie De Baere 2000, 5-15.

⁶² Voor de handschriftenbeschrijving: zie Bushey 1996, 251. Er bestaat geen editie van deze tekst, maar de handschriftenbeschrijving geeft de namen en de eerste woorden van elke spreker weer. Deze tekst krijgt in de thesis de titel [*Samenspraak over het lijden*].

⁶³ Het handschrift raadplegen in autopsie was omwille van praktische redenen niet mogelijk.

overeen met de uitspraak van de vijfde meester in de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* zoals die voorkomt in het Gentse handschrift.⁶⁴

Twee teksten die niet in het repertorium zijn opgenomen, zijn de tekst in het vijftiende-eeuwse handschrift Maastricht, Gemeentelijke Archiefdienst: 479 / f. 218-246 en de laatste tekst in het veertiende-eeuwse handschrift Wenen, ONB: 2372 / f. 94ra-99va. Omwille van verschillende redenen moesten ze geraadpleegd worden. Uiteindelijk heb ik besloten ze niet op te nemen in het repertorium, doordat ze te sterk verschillen van de andere teksten.

De tekst in het Maastrichtse handschrift is door Lievens uitgegeven als *Het evangelie van de wilde adelaar*.⁶⁵ De dialoog vangt aan met een korte inleiding waarin de gesprekspartners vermeld worden, namelijk *die lude* en *eynen heilighen altvader*. Het aantal gesprekspartners wordt in deze inleiding echter niet genoemd. Een korte studie van de tekst toont bovendien aan dat er nog meer van de acht typerende kenmerken ontbreken. Zo is de tekst eigenlijk een leergesprek in de vorm van vraag-antwoordsequenties tussen twee sprekers, namelijk tussen de *altvader* en één stem die de representatie is van de volledige groep van *die lude* en die aangeduid wordt als *sy, die jongelingen* of *die lude*. Er zijn daarbij nog te veel kenmerken die van toepassing zijn op alle andere elf teksten waaraan deze tekst niet voldoet.⁶⁶

De tekst in het Weense handschrift maakt deel uit van een bredere studie door Fraeters en krijgt daar de titel *Eximus*, naar de naam van de eerste autoriteit die aan het woord is.⁶⁷ Fraeters geeft een korte beschrijving van deze tekst:

De laatste tekst in het handschrift is een werk dat in de traditie staat van de beroemde *Turba philosophorum*, een oorspronkelijk Arabisch werk dat met veel succes in het Latijn werd vertaald. Het is wat Halleux noemt een doxografisch geschrift, een werk waarin meningen van verschillende auteurs worden verzameld en geconfronteerd. Verschillende Turba-filosofen worden geciteerd, maar daarnaast ook een vloedgolf van andere *auctoritates* [...]. (Fraeters 1993, 12)

⁶⁴ Het begin van de uitspraak in het Trierse handschrift luidt als volgt: 'In dier selver minnen daer die hemelsche vader sinen eengeboren soen...' (Bushey 1996, 251).

⁶⁵ Zie Lievens 2003. Voor citaten uit het handschrift is telkens van deze editie gebruik gemaakt.

⁶⁶ Dit gaat dan vooral over kenmerken die verderop in de thesis geformuleerd worden. Zo is er bijvoorbeeld geen gelijkwaardige relatie tussen de gesprekspartners en komen de gesprekspartners meerdere keren aan bod.

⁶⁷ Zie Fraeters 1999. Hierin is ook een diplomatische editie van de tekst opgenomen.

In tegenstelling tot de vorige tekst zijn hier wel meer dan twee sprekers aan het woord; er wordt zelfs 71 keer verwezen naar een autoriteit.⁶⁸ Ook andere elementen komen overeen met de elf verzamelde teksten, zoals bijvoorbeeld de verzameling van verschillende meningen. Toch zijn er sterke verschillen. Ten eerste heeft deze uitgebreide tekst geen inleiding waarin het aantal gespreksdeelnemers genoemd wordt en lijkt hij op het eerste zicht gewoon een dictaverzameling.⁶⁹ Dit staat in contrast met de verzameling van elf teksten die telkens een erg duidelijke structuur hebben met twee vaste aspecten, namelijk een verhalende inleiding gevolgd door de verzameling van uitspraken, waarbij dan meestal vermeld wordt welke spreker, met andere woorden de hoeveelste spreker, aan het woord is.⁷⁰ Ten tweede komen de gespreksdeelnemers in *Eximus* meerdere malen aan bod. Ten derde is er duidelijk sprake van een evolutie in de tekst: de citaten zijn immers zo geordend dat er een duidelijke voortgang in de tekst zit waarin alle ‘typische elementen van de allegorische Arabische alchemie’ aan bod komen.⁷¹ Van een inhoudelijke evolutie in de dialogen, behalve misschien af en toe van een climax, is in geen enkel van de andere elf teksten sprake.⁷²

Enige invloed van de *Turba philosophorum* op de teksten in het repertorium kan ik niet uitsluiten. Dit vereist namelijk een ander soort onderzoek dan hetgene dat hier in deze thesis centraal staat. Toch lijkt de kans me onwaarschijnlijk omwille van enkele opmerkelijke verschillen. In tegenstelling tot de teksten uit het repertorium die relatief kort zijn, is *Eximus* een erg uitgebreide tekst. Bovendien is er geen inhoudelijk verband: alchemistische theorieën en leerstellingen zijn niet aanwezig in teksten uit het repertorium. Enkel wereldse, morele en religieuze levenslessen zijn vertegenwoordigd in het repertorium.

2.3 Uitbreiding van de algemeen geldende kenmerken

Op basis van de elf verzamelde teksten is het mogelijk om bepaalde kenmerken te specificeren die gelden voor de volledige verzameling teksten die zijn opgenomen in het repertorium. Uiteraard blijven de acht eerdergenoemde vormkenmerken (zie 1.3) gelden. In deze paragraaf wordt dieper ingegaan op de gesprekspartners, de opbouw van de tekst en de uitspraken.

⁶⁸ Zie Fraeters 1999, 68.

⁶⁹ Op het eerste zicht lijkt het ‘een stortvloed van citaten’: zie Fraeters 1999, 59.

⁷⁰ Zie verderop: 2.3 Uitbreiding van de algemeen geldende kenmerken.

⁷¹ Zie Fraeters 1993, 12 en 1999, paragrafen 4.3.1 – 4.3.5, 69-83.

⁷² Er zou sprake kunnen zijn van een climax in het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*, de *Samenspraak van de twaalf heremieten* en in *Vanden XII beghinen* (1,1-119).

Zoals eerder aangegeven, nemen telkens meer dan twee personen deel aan het gesprek. Deze personen kunnen anoniem aan bod komen als bijvoorbeeld ‘meester’, ‘jongeling’, ‘begijn’, ‘heremiet’ of onder de noemer van hun (sociale) functie, maar dit is niet noodzakelijk.⁷³ Af en toe krijgen sprekers een naam toegewezen.⁷⁴

De deelnemers hebben bovendien een duidelijk profiel. Ten eerste zijn de deelnemers nooit personificaties van de ziel, Jezus, God of de rede, maar stellen ze ‘echte’ personen voor. Dit laatste moet nader verklaard worden. Soms wijzen de namen in de richting van historische personen, zoals Albertus Magnus en Eckhart von Hochheim. In de teksten uit het handschrift-Van Hulthem, met uitzondering van *Achte persone wenschen*, komen Griekse en Romeinse historisch-mythologische personages voor zoals Helena, Paris, Menelaus en Venus en personages uit de Duitse heldenepiek, zoals Hagen, Geernot, Rudegeer en Gunther.⁷⁵ De overige personages zijn telkens anonieme hypothetische personen. Ook wordt elke uitspraak telkens gedaan door één persoon en niet door een groep personen. Ten tweede kunnen zowel vrouwen als mannen deelnemen aan de gesprekken. Doorgaans vinden de gesprekken plaats tussen leden van dezelfde sekse, behalve in *Achte persone wenschen*: hier komen zowel vrouwen als mannen aan het woord.

De relatie tussen de gesprekspartners kan ten slotte beschreven worden als gelijkwaardig. Er is geen hiërarchische rolverdeling. Het gaat namelijk telkens om gesprekken tussen personen die ongeveer dezelfde positie bekleden of dezelfde soort opleiding hebben genoten. Er is geen sprake van een leraar-leerlingverband en ook niet van een leergesprek.⁷⁶

De teksten hebben een gelijkaardige opbouw. In elke tekst worden de uitspraken van de deelnemers voorafgegaan door een korte inleiding waarin het aantal gespreksdeelnemers uitdrukkelijk aangekondigd wordt. Elk van deze sprekers komt beurtelings slechts één keer

⁷³ De gesprekspartners worden als ‘meester’ aangeduid in nrs. 2,3,5 en 6; als ‘jongeling’ in nr. 1; als ‘begijn’ in nr. 11; als ‘heremiet’ in nr. 4 en aan de hand van hun functie in nr. 7.

⁷⁴ In nrs. 8, 9, 10 van de bovenstaande lijst krijgt iedere spreker een naam. In nrs. 1 en 5 zijn er naast anonieme sprekers ook sprekers met namen. ‘Sente Bernaert’ stelt in nr. 1 een vraag aan zijn anonieme broeders. In nr. 5 is de elfde meester ‘meester Aelbrecht’ en de twaalfde meester ‘meester Eggaert’.

⁷⁵ Zie Kuiper e.a. 1992, 24.

⁷⁶ In nr. 1 stelt Bernardus een vraag aan zijn broeders. Hoewel er wordt aangegeven dat deze broeders ‘jongelingen’ zijn, is er ook in dit geval geen leraar-leerlingverband. Hiermee bedoel ik dat Bernardus de jongelingen geen les meegeeft. Hij stelt enkel een vraag en verschilt daarmee niet van de koning in Hadewijchs *Mengeldicht 2*. Er zit wel een didactische les in deze tekst, maar die komt pas tot uiting in het tweegesprek tussen Bernardus en een onbepaalde ‘stem’. Aangezien dit tweede deel van de tekst onder tweespraken of eventueel zelfs *soliloquia* valt, is het dus niet van belang voor het repertorium.

aan bod.⁷⁷ De vermelding van het aantal sprekers komt dikwijls voor in combinatie met woord(groep)en die een bijeenkomst of een soort kringgesprek uitdrukken: ‘waren vergadert’, ‘(het) saten’, ‘omme te hebbene met hen collacie’, ‘in der scolen te Parijs’ ...

Deze inleiding wordt altijd gevolgd door de uitspraken van de deelnemers. De uitspraken volgen onmiddellijk op elkaar en worden telkens ingeleid met een narratieve indicatie van de spreker: ‘die eerste spreket’, ‘dander seide’, ‘die III die seide’ etcetera.⁷⁸ Wanneer de sprekers echter namen hebben gekregen, wordt niet altijd gezegd de hoeveelste spreker hij/zij is, maar wordt de naam van de spreker vermeld.⁷⁹ Bij twee-, drie- of vierledige uitspraken wordt er gebruik gemaakt van korte inleidende zinnestelsels in de aard van ‘hi sprecht meer’.⁸⁰

Het vervolg van de tekst na de opeenvolging van uitspraken kan verschillend zijn van tekst tot tekst. Het *Exempel van de vijf leesmeesters*, de *Samenspraak van de tien meesters*, de *Samenspraak van de twaalf heremieten* en *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* eindigen na de uitspraak van de laatste gespreksdeelnemer. In de zeven andere teksten wordt die laatste uitspraak gevolgd door een tekstgedeelte dat rechtstreeks met de uitspraken, de dialoog, te maken heeft. Dit besluitend tekstgedeelte kan op verschillende manieren opgebouwd zijn. In *Exempel van Bernardus en de vijf broeders* bestaat dit uit een narratieve passage waarin Bernardus aan God vraagt welke handelingen van welke broeder hem het meest welgevallig en aangenaam zijn en een gedeelte, in de directe rede, van een stem die een keuze maakt. In *Mengeldicht 2* worden de antwoorden van de sprekers door de dichteres Hadewijch zelf toegelicht in een verhalend tekstgedeelte en geeft ze zelf het uiteindelijke antwoord op de oorspronkelijke vraag. De teksten uit het handschrift-Van Hulthem eindigen allemaal met een aansporing aan de luisteraar/lezer om een keuze te maken. De dialoog *Vanden XII beghinen* waarin de volmaakte begijnenspiritualiteit tot uiting komt, wordt onder andere gevolgd door een uitgebreide reflectie op de inhoud van de dialoog gecontrasteerd met de huidige spiritualiteit die Ruusbroec bekritiseert.⁸¹

⁷⁷ De *Samenspraak van de tien meesters* zou hierop een uitzondering kunnen vormen, aangezien er een elfde uitspraak is. Zoals ik eerder al heb vermeld is het echter niet zeker of deze uitspraak bij de dialoog hoort of dient als bladvulling.

⁷⁸ De tweede spreker wordt meestal aangeduid met ‘dander: de andere’. De eerste uitspraak kan ook voorafgegaan worden door ‘Doe begonste die een ende seide’ (*Exempel van Bernardus en de vijf broeders*) of ‘Doe seide een broeder’ (*Samenspraak van de twaalf heremieten*).

⁷⁹ Dit is enkel het geval bij de vier teksten uit het handschrift-Van Hulthem.

⁸⁰ Zie de uitspraken van de eerste, de zevende, de negende, de tiende en de twaalfde meester in de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*.

⁸¹ Het is bij *Vanden XII beghinen* niet heel duidelijk wanneer de reflectie op de inhoud aanvangt en eindigt.

De uitspraken van alle deelnemers betreffen telkens stellingen, beschrijvingen van persoonlijke handelingen, meningen of wensen. Een bijzonder kenmerk is dat de uitspraken van de deelnemers bijna nooit op elkaar inspelen: er is geen discussie, geen echte argumentatie en dus ook amper of geen interactie.⁸² Dit zorgt dat er geen evolutie in de dialoog zit. Wel is er twee keer sprake van een climax in de ordening van de uitspraken. In het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders* wordt in het slot van de tekst de uitspraak van de vijfde broeder het meest welgevallig gevonden. In de *Samenspraak van de twaalf heremieten* stelt de twaalfde en laatste heremiet zich het nederigst op. In deze twee teksten is het dus mogelijk om een overkoepelende uitspraak te doen over de kwalitatieve (on)gelijkwaardigheid van de uitspraken. In de meeste teksten is dit echter niet mogelijk.

3 Indeling van het repertorium

De elf titels die deel uitmaken van het repertorium kunnen opgesplitst worden in twee categorieën: raadsdialogen en uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies. Noch de religieuze of profane inhoud van een tekst noch de representatie van de deelnemers (als meesters, begijnen, heremieten ...) heeft invloed op de classificatie.⁸³ De categorieën zullen gerepresenteerd worden in het repertorium. Daarnaast zal het repertorium een onderdeel bevatten waarin gerelateerde teksten opgenomen zijn. In dit hoofdstuk staat vooral de motivatie voor het onderscheiden van de twee eerdergenoemde categorieën centraal. Daarna wordt het deel met de gerelateerde teksten kort besproken.

De categorie ‘raadsdialogen’ kan binnen de verzameling teksten gespecificeerd worden als een groep van teksten met dialogen waarin een raadsel behandeld wordt.⁸⁴ Tot deze categorie horen de dialogen in *Achte persone wenschen*, *Vier heere wenschen*, *Vijf heren wenschen*, *Vijf vrouwen wenschen* en *Mengeldicht 2*.

⁸² Ruusbroecs *Vanden XII beghinen* en *Samenspraak van de twaalf heremieten* vormen hier een uitzondering. Zo gaat de zesde begijn wel in op de uitspraken van de vorige(n) en ook de twaalfde heremiet reageert op de uitspraken van de anderen.

⁸³ Zoals de elf verzamelde teksten laten zien is de term *meesterdialogen* niet van toepassing op de gehele verzameling dialogen. Ook kan deze term niet gebruikt worden voor één bepaalde categorie van teksten aangezien niet alle teksten met meesters als deelnemers dezelfde specifieke kenmerken vertonen (vgl. Hadewijchs *Mengeldicht 2* met het *Exempel van de vijf leesmeesters*).

⁸⁴ Aangezien ik deze categorie omwille van bepaalde kenmerken als een afgesloten deel binnen het repertorium beschouw, wordt ze hier kort besproken. Na deze paragraaf zullen de raadsdialogen naar de achtergrond verdwijnen in de thesis en niet meer behandeld worden.

De vier teksten uit het handschrift-Van Hulthem worden in de secundaire literatuur gezien als ‘sproken’, met de specificatie dat het telkens gaat om ‘minneraadsels’ of ‘raadselgedichten’.⁸⁵ Hogenelst vat het raadsel van de eerstgenoemde tekst helder samen: ‘Een ridder, een adellijke jonkvrouw, een klerk, een non, een begijn, een monnik, een priester en een getrouwde vrouw zaten met elkaar te eten en te drinken en hadden veel plezier. Ze spraken af dat degene die zich, zijn of haar positie in aanmerking genomen, het slechtste zou wensen, het gelag moest betalen’ (Hogenelst 1997b, 44). Kuiper beschrijft de drie volgende raadseldialogen als volgt: ‘Al deze wensdichten worden bevolkt door aristocratische personen die in een kringgesprek om de beurt verheven voornemens en wensen uitspreken. In *De viere heren wenschen* gaat het om de vraag wie de hoogste moed draagt, in *De vijf vrouwen wenschen* hoe elk zijn lief zou willen belonen en door hem beloond zou willen worden, en in *De vijf heren wenschen* wie zijn hart het meest en best in dienst van de liefde stelt’ (Kuiper e.a. 1992, 24). Ook in Hadewijchs *Mengeldicht 2* vormt een raadsel het gespreksthem. De beginregels luiden immers: ‘Viere meestere seiden enen coninc / Welc ware die staercste dinc / Die in die werelt mochte sijn’ (Van Mierlo 1952, 15). Deze laatste tekst is enigszins verschillend van de andere raadseldialogen. Het is de enige raadseldialoog met een religieuze en zelfs mystieke insteek.

Dat in de bovengenoemde teksten telkens een raadsel – of met andere woorden een vraagstuk – centraal staat, maakt het verleidelijk om de teksten onder te brengen bij wat Kinable *de re ambigua colloqui* noemt: ‘over een kwestie of kennis vergend onderwerp, vaak vragenderwijs, converseren om dit inzichtelijk te maken of te onderzoeken; een (vraag)gesprek voeren, een samenspraak houden ter toelichting of tot onderzoek van zekere kwestie’ (Kinable 2008, 81). Toch zorgt het raadsel er net voor dat de teksten niet voldoen aan die betekenis. Kinable stelt immers dat bij *de re ambigua colloqui*-teksten ‘de gespreksvoering een vraagstuk behandelt en inzicht biedt’ (Kinable 2008, 73). Hoewel bij elk van de vijf bovengenoemde teksten in de delen van de tekst geschreven als dialoog wel een vraagstuk behandeld wordt, wordt er nergens *in die dialooggedeelten* inzicht geboden in wat nu het juiste antwoord is op dat raadsel. Het dialooggedeelte bij elke tekst geeft immers enkel de al dan niet beargumenteerde mogelijke antwoorden op het raadsel.

Zo hebben de teksten uit het handschrift-Van Hulthem een open einde. Kuiper benadrukt in dit opzicht de relatie van deze vier teksten met de raadselliteratuur: ‘De teksten hebben met de raadselliteratuur een open einde gemeen: het publiek mag net als bij menige

⁸⁵ Zie respectievelijk Hogenelst 1997b, 59/61/72 en Hogenelst 1997b, 43. Een sproke is, zoals wel meer contemporaine aanduidingen, geen vastomschreven teksttype of tekstsoort, maar een verzamelnaam. Sproke kan zowel slaan op de vorm, als op de inhoud, alsook op de manier waarop de tekst werd voorgedragen of opgevoerd (Kuiper e.a. 1992, 23). Voor literatuur over sproken: zie Hogenelst 1997a en 1997b.

liefdesrechtbank zelf uitmaken wie de winnaar is' (Kuiper e.a. 1992, 24). Het geven van het inzicht en het maken van een keuze liggen dus bij het publiek of zoals Van der Poel mooi verwoordt: 'In deze gedichten worden de toehoorders uitgenodigd hun visie te geven op de verschillende meningen die in het gedicht naar voren gebracht zijn. Zo worden de toehoorders tot deelnemers: de voordrager heeft in het gedicht een dispuut weergegeven en dat kan nu worden voortgezet door het publiek' (Van der Poel 1992, 214). In tegenstelling tot de teksten uit het handschrift-Van Hulthem, heeft *Mengeldicht 2* een gesloten einde: van de wijn, een koning, de vrouw en de waarheid is de waarheid het sterkste ding in de wereld. Meer nog, de minne omvat al deze dingen. Toch wordt er ook hier geen inzicht in de materie gegeven tijdens het gesprek zelf. Zoals eerder in de thesis bij de korte inhoud van dit gedicht al gezegd werd, is het de dichteres zelf die de antwoorden van de meesters verklaart en het raadsel oplost. De dichteres is echter geen deelnemer van het gesprek. In de vijfde versregel zegt ze immers zelf dat ze niet aanwezig was tijdens dit gesprek: 'Al en was ic doen niet daer' (Van Mierlo 1952, 15).

Degene die inzicht geeft en de uiteindelijke keuze maakt – of om het in Kinables terminologie te zeggen: degene die berecht – staat dus buiten de eigenlijke dialoog.⁸⁶ Kinables terughoudendheid om delen van teksten die in dialoogvorm geschreven zijn en die zich meer situeren in de sfeer van de raadselopgaven op te nemen in zijn onderzoek is dus terecht.⁸⁷

De raadseldialogen sluiten aan bij een breed gamma van teksten zoals bepaalde strijddedichten, jeux-partis of koningsspelen, bepaalde sproken en verzamelingen van losse minnevragen.⁸⁸ Buiten het raadselement en/of de vraagstelling, hebben teksten uit dit gamma dikwijls geen directe relatie met de raadseldialogen uit het repertorium. Daarom worden ze ook niet opgenomen in het gedeelte met de gerelateerde teksten.⁸⁹

⁸⁶ *Berechten* wordt in de vakliteratuur verbonden met het scholastieke disputeren, meer bepaald als aanduiding voor de *determinatio*. Toch kan het ook een meer algemenere betekenis hebben: 'iemand goed informeren' of 'goed onderricht worden over iets': zie Kinable 2008, 80.

⁸⁷ Zie Kinable 2008, 88, n. 67.

⁸⁸ Voor een vergelijking tussen de teksten in het handschrift-Van Hulthem en Middelnederlandse minnevragen, zie Van der Poel 1992, 213-214.

⁸⁹ Hierbij moet worden opgemerkt dat de vraagstelling in *Mengeldicht 2* een gekende vraag is die in andere teksten ook voorkomt. Een voorbeeld hiervan is o.a. de tweede vraag in een drieledige *quaestiones* in de Limborch 'Waaraan is de grootste macht toe te schrijven, aan het koningschap, de wijn of de liefde (de vrouwen)?' (Hegman 1966, 193-194). Aangezien er buiten de vraagstelling, die ook enige variatie bevat, geen inhoudelijke overeenkomsten zijn met de raadseldialoog van Hadewijch, wordt deze niet in het appendix opgenomen. Thomas van Aquino schreef eveneens een *quaestio de quolibet* over dezelfde vraagstelling als in *Mengeldicht 2* (zie Van Veldhuijsen 1988, 144-149). De populariteit van deze vraagstelling is waarschijnlijk te danken aan de aanwezigheid van deze vraag in het apocriefe derde boek van *Ezra* (hoofdstukken 3 en 4).

De overige zes titels deel ik in bij de categorie ‘uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies’. Ze verschillen van de raadsdialogen omwille van het feit dat er geen enkel raadselement aanwezig is. In elke tekst geven de deelnemers enkel uiting aan een bepaalde mening of gedachte met betrekking tot een centraal en vaak erg vaag geformuleerd onderwerp. De specifieke genrekenmerken van de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies worden uitvoerig besproken in het tweede deel van de thesis.

Bij de gerelateerde teksten worden enkel die teksten opgenomen die op de een of andere manier in relatie staan tot de elf verzamelde dialoogteksten. Ze moeten ofwel een directe inhoudelijke overeenkomst en/of directe vormelijke overeenkomsten hebben met één van de dialoogteksten om in aanmerking te komen. De teksten in deze categorie komen in de loop van de thesis aan bod.

4 Vorm van het repertorium

4.1 Vorm en informatie

Het repertorium krijgt als overkoepelende titel: *Repertorium van Middelnederlandse groepsdialogen met een vooraf aangekondigd aantal gespreksdeelnemers*. Hoewel dit aantal gespreksdeelnemers telkens hoger moet liggen dan twee, vermeld ik dit niet in de titel aangezien het al geïmpliceerd wordt door het woord ‘groepsdialogen’.

Het repertorium is opgedeeld in twee grote delen (I en II) die de categorieën ‘raadsdialogen’ en ‘uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies’ representeren. Het deel ‘gerelateerde teksten’ krijgt in tegenstelling tot de andere delen geen nummering, aangezien geen enkele van deze teksten een groepsdialoog met een vooraf aangekondigd aantal deelnemers is.

Het is een repertorium op ‘auteur, *titel*’ en niet op handschrift. Dit wil zeggen dat alle handschriften waarin (een versie van) dezelfde tekst aanwezig is onder één gestandaardiseerde titel samengebracht zijn. De titels worden bepaald door de genormaliseerde titels in de BNM-database. Indien er geen genormaliseerde titel aanwezig is, wordt gebruik gemaakt van de titels die ikzelf eerder geconstrueerd heb en die in deze thesis gebruikt worden. Ze worden alfabetisch gerangschikt: eerst op auteur en vervolgens op titel van de tekst.

Per titel bevat het repertorium volgende informatie: een verwijzing naar een editie, de signatuur van elk handschrift waarin een versie van die tekst voorkomt (Plaats: handschrift / folionummering) en per handschrift het opschrift, indien dit aanwezig is, en het incipit. Het incipit en het opschrift worden, indien dit mogelijk is, overgenomen van de BNM-database. Indien het incipit niet aanwezig is in deze database, wordt dit aangevuld op basis van edities, handschriftenbeschrijvingen of reproducties wanneer deze beschikbaar zijn. Voor de teksten van Hadewijch en Ruusbroec wordt daarentegen enkel de beginregel uit een bestaande editie gebruikt én wordt er verwezen naar een publicatie waarin de overlevering van de verschillende teksten beschreven staat. Dit doe ik omwille van de complexe overlevering van de handschriften die deze teksten bevatten. Ook bij de gerelateerde tekst [*Zeven punten*] verwijs ik naar een publicatie waarin alle parallelteksten beschreven staan.

Opschriften en incipits worden aangepast naar analogie met de ingrepen die gedaan worden om de teksten tot kritische edities om te vormen (zie bijlage 3, verantwoording van de ingrepen). Er zijn wel enkele verschillen ten opzichte van die aanpassingen. Ten eerste worden er in de opschriften en incipits in het repertorium geen leestekens toegevoegd wanneer ze niet in de ‘bron’ staan. Die bron kan ofwel het handschrift zijn, een bestaande editie of de BNM-database. Ten tweede worden de hoofdletters die ik bij incipits in de BNM-database aantref, overgenomen en niet aangepast. Enkel aan het begin van de zin en bij plaatsnamen/eigennamen worden hoofdletters toegevoegd. Wanneer het handschrift of een reproductie op film of fiche geraadpleegd is, wordt dit aangegeven met een asterisk (*) voor de signatuur. Ten tweede wordt de regelafbreking bij rijmende teksten weergegeven aan de hand van een schuine streep (/).⁹⁰

4.2 Opmerkingen met betrekking tot resultaten in de BNM

De BNM-database geeft niet enkel Middelnederlandse teksten bij de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*, maar ook enkele Duitse en Nederduitse teksten. Deze teksten worden niet opgenomen in het repertorium. Het betreft volgende teksten: Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek: NKS 19 oct. / f. 003r-008r (Duits) en Wolfenbüttel, HAB: 30.8 aug. qu. / f. 238v-240v (Nederduits). Daarnaast vermeldt de BNM de tekst in het handschrift Leuven,

⁹⁰ Bij excerpten van teksten die als voorbeelden dienen verderop in de thesis worden dezelfde aanpassingen doorgevoerd.

Maurits Sabbebibliotheek: KULeuven, 74 Y 5 / f. 155v-157v als een mogelijke vindplaats van de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*. Bierschwale heeft dit echter weerlegd.⁹¹

⁹¹ Zie Bierschwale 2000, 135-136.

II GENREKENMERKEN VAN UITSPRAAKVERZAMELINGEN IN DIALOOGCONSTRUCTIES

‘Welke genrekenmerken kunnen beschreven worden op basis van de vormelijke en inhoudelijke elementen van de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies en de context waarin ze voorkomen’ is de onderzoeksvraag in dit tweede gedeelte van de thesis. Aan de hand van een verkenning van de genrebegrippen die in de secundaire literatuur gebruikt worden om de teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies te omschrijven, komen gaandeweg de genrekenmerken van deze categorie – de typerende overeenkomsten tussen de teksten – aan bod. Uit de aftoetsing van de genrekenmerken aan die genrebegrippen blijkt dat de teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies specifieke kenmerken bezitten die ervoor zorgen dat de teksten niet eenvoudig binnen een bestaand genre geplaatst kunnen worden. Wel kunnen de teksten als een subgenre van het dialooggenre gezien worden. Dit subgenre lijkt immers de dialoog als een geleidingssysteem te gebruiken. De gelijkenissen met de puntenliteratuur zullen deze hypothese kracht bijzetten. Dit tweede gedeelte van de thesis zal eindigen met een beknopt overzicht waarin alle genrekenmerken van de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies aan bod zullen komen.

1 Genrebegrippen in de secundaire literatuur

Van de zes teksten die tot de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies behoren, zijn de drie uitspraakverzamelingen met meesters – *Exempel van de vijf leesmeesters*, *Samenspraak van de tien meesters*, *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* – in de Duitse secundaire literatuur uitgebreider onderzocht.⁹² Weliswaar gaat het hier dan om de Duitstalige versies van deze teksten. Enkel Bierschwale integreert in haar onderzoek de Middel-nederlandse teksten.⁹³ In de Nederlandse secundaire literatuur worden deze drie teksten onder anderen door Axters bondig besproken.⁹⁴ De 119 verzen die een uitspraakverzameling vormen aan het begin van Ruusbroecs *Vanden XII beghinen* zijn in

⁹² Zie o.a. Auer 1952, Bierschwale 2004, Bushey 1995, Honemann 1995a en 1995b.

⁹³ Zie Bierschwale 2000 en 2003.

⁹⁴ Zie Axters 1909 en Brinkerink 1906.

zekere mate bestudeerd door bijvoorbeeld Epiney-Burgard, Willaert en De Baere & Kors.⁹⁵ De Middelnederlandse versie van de *Samenspraak van de twaalf heremieten* is nog nooit eerder bestudeerd geweest, evenmin als het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*. Wel bestaan er van de *Samenspraak van de twaalf heremieten* ook Duitstalige versies die in de secundaire literatuur gekend zijn onder de naam *Sprüche der zwölf Anachoreten*. In deze Duitse en Nederlandse secundaire literatuur wordt regelmatig een genrebegrip op één of meerdere van deze teksten geplakt. Zoals de tabel op de volgende pagina aantoont, zijn die algemene begrippen of termen die de teksten in een bepaald genre plaatsen erg divers.

Samengevat kunnen we in de Nederlandse secundaire literatuur vier genres onderscheiden waarbij de teksten worden ondergebracht: het *exempel*, de *quaestio disputata*, het meer algemene gesprek of de dialoog en spreuken of dicta. Zoals ik in paragraaf 1.1 al heb aangetoond, is de *disputatie* of de *quaestio disputata* een problematische en zelfs een foutieve term om het genre aan te duiden waartoe de teksten behoren die in deze thesis verzameld worden. We houden dus de volgende genres over: *exempels*, *spreuken* en *dialogen*. De genres die uit de opsomming van de Duitse genrebegrippen gedistilleerd kunnen worden, corresponderen hiermee: het *Exempel* (en de *Lehre*), *Sprüche* (spreuken) of *Spruchsammlung* (spreukverzameling) en het *Gespräch* (gesprek of dialoog). De zes teksten vertonen niet alleen bepaalde kenmerken uit al deze drie genres; alle zes teksten vertonen ook dezelfde kenmerken uit deze drie genres. Dit kan gemakkelijk aangetoond worden als de verhouding van de zes teksten in de categorie uitspraakverzamelingen tot de drie verschillende genres bestudeerd wordt.

⁹⁵ Zie onder andere Epiney-Burgard 1984, 68-85 waarin de invloed van de begijnen en het werk van Hadewijch op Ruusbroec o.a. aan de hand van deze dialoog wordt onderzocht; zie Willaert 1993, 141-155 waarin deze verzen behandeld worden in functie van onderzoek naar berijmd proza en verzen in de werken van Ruusbroec; zie De Baere & Kors 2000, 76-79 voor een globale inhoudsbeschrijving van *Vanden XII beghinen*.

Tabel 1 : Overzicht van genrebegrippen in de secundaire literatuur

<i>5 broeders</i>	<i>5 meesters</i>	<i>10 meesters</i>	<i>12 begijnen</i>	<i>12 heremieten</i>	<i>12 meesters</i>	Bron
	disputatie meesterexempel quaestio disputata	disputatie meesterexempel quaestio disputata			disputatie meesterexempel quaestio disputata	Axters 1943
exempel	exempel	(exempel)		exempel	samenspraak	BNM-database
		exempel				Brinkerink 1906
			gesprek sententiae			David 1863 (Surius 1559)
					spreukenverzameling dicta	Ubbink 1978
			samenspraak			Warnar 2000
	(Meister)lehere (Meister)-Sprüche				(Meister)lehere (Meister)-Sprüche	Auer 1952
	Gespräch/Polylogs (Meister)sprüche Spruchsammlung	Gespräch/Polylogs (Meister)sprüche Spruchsammlung			Gespräch/Polylogs (Meister)sprüche Spruchsammlung	Bierschwale 2000/2003
	Exempel	Exempel			Exempel	Dolch 1909
	Kurztraktat Sprüche	(Sammlung von Lehrsprüchen) (Sprüche)		Sprüche	Lehrgespräch Sammlung von Sprüchen/Spruchsamml	Verfasserlexikon vol. 2
				Exempel		Williams 1996

Het eerste genre is uitgebreid onderzocht door De Vooy. Hij definieert exempelen als korte verhalen met een stichtelijke of moraliserende strekking.⁹⁶ Deze korte verhalen kunnen mirakelen, visioenen, stichtelijke vertellingen, anekdoten en zelfs dialogen omvatten. Ze werden oorspronkelijk gebruikt als *exempla* of voorbeeldverhalen in preken en sermoenen.⁹⁷ Dat in de secundaire literatuur geopteerd wordt om de zes teksten in te delen bij dit genre is voor de hand liggend. Kenmerkend voor exempelen is immers dat elk exempel een onderrichtend karakter heeft met een (levens)les. Deze wijze les werd in de vorm van een vaak eenvoudig verhaaltje gegoten om het op die manier aanschouwelijk te maken voor een (leken)publiek en om dit publiek tot begripsontwikkeling te laten komen.⁹⁸ De nadruk in zo'n verhaaltje ligt dikwijls op het morele of godvruchtige leven en het ethische of deugdelijke handelen.

De zes relatief korte teksten hebben eveneens die onderrichtende functie waarbij het accent telkens op een geestelijke en praktische levensleer ligt. In het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders* en de *Samenspraak van de twaalf heremieten* staat bijvoorbeeld het praktisch beoefenen van het geloof en vereren van God centraal. De dialoog in *Vanden XII beghinen* geeft uitdrukking aan 'het oude ideaal van de begijnenspiritualiteit', zoals Ruusbroec zelf vaststelt na de dialoog: *Siet, dits den staet van goeden beghinen (Vanden XII beghinen, 1,120)*.⁹⁹ In elk van de drie overige teksten waar meesters het woord voeren is er evenzeer een 'geistlichen Lebenslehre' aanwezig: in het *Exempel van de vijf leesmeesters* kan dit samengevat worden als 'lijden is het hoogste goed'; in de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* en de *Samenspraak van de tien meesters* komt diezelfde les onder andere voor in combinatie met de les dat een godsdienstige instelling, een innerlijke gerichtheid op God, waardevoller is dan het uiterlijke vertoon van bepaalde handelingen.¹⁰⁰

Toch is er een belangrijk verschil met teksten die tot het genre van de exempelen behoren en de teksten die centraal staan in deze thesis. Zo bevatten de exemplarische korte

⁹⁶ Zie De Vooy 1900, 7. Zoals uit de definitie blijkt, onderscheidt De Vooy twee types exempelen. Er zijn de stichtelijke exempelen met een christelijk-ascetisch karakter die meestal een bovenzinnelijk element bevatten zoals visioenen, verschijningen van Maria en Jezus of het zichtbaar optreden van de duivel (Zie De Vooy 1900, 9 en 344). De tweede groep zijn moraliserende exempelen zonder bovenzinnelijke elementen die de deugden promoten en een meer werelds karakter hebben. Typisch voor deze groep is dat ze de toehoorder of lezer moeten vermaken (Zie De Vooy 1900, 344). Er is echter geen duidelijke lijn te trekken tussen deze twee types. Daarom zal ik de zes teksten niet aftoetsen aan deze kenmerken.

⁹⁷ Zie De Vooy 1900, 8 en Van Bork e.a. 2012-2014b.

⁹⁸ Verbij-Schillings heeft op dit inductieve karakter van de exempelen gewezen: zie Verbij-Schillings 1993, 117.

⁹⁹ Naar De Baere & Kors 2000, 74.

¹⁰⁰ Bierschwale 2003, 880. Bierschwale veralgemeent in haar artikel dat de uitspraken van de meesters telkens volgende vorm aannemen: 'Gesinnung ist wertvoller und wesentlicher als Tun' of 'Ein (scheinbar) Geringeres ist (in Wahrheit) bedeutender als ein (scheinbar) Bedeutenderes' (zie Bierschwale 2003, 881). Dit geldt echter zeker niet voor alle uitspraken van de meesters.

verhaaltjes meestal slechts één les of wijsheid: je wordt slechts gezuiverd van je zonden als je oprecht berouw toont tijdens de biecht; je bereikt pas bij de dood je eigenlijke bestemming; de kracht van het sacrament is zo groot dat zelfs de duivel tegen zijn wil hiervoor moet zwichten etcetera.¹⁰¹ Het verhaal dat rond die les wordt gecreëerd dient enkel om die ene stelling of levenswijsheid over te brengen. Dit is bijvoorbeeld ook het geval bij het *Exempel van meesters te Parijs* dat opgenomen is bij de gerelateerde teksten.¹⁰² Het gaat hier om een heuse parodie op de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*. Een *sot* ondervraagt in Parijs ‘vele meesters, die waren vergadert omme subtile dingen te onderzoeken’. Hij vraagt hen of het beter is dat een mens in de praktijk brengt wat hij weet of dat een mens leert wat hij niet weet. De meesters komen hier niet afzonderlijk aan bod. Er wordt enkel het volgende gezegd: ‘Doen vragede si die eene onder den anderen. Doen seide die ene deen ende die ander seide dander’. Uiteindelijk wordt het gemeenschappelijke antwoord – de wijze les – van de meesters in één keer gegeven: het is beter dat een mens in de levenspraktijk brengt wat hij weet. De *sot* maakt de meesters daarna uit voor *sotten*, omdat zij net het tegenovergestelde doen.¹⁰³

In de zes teksten bevat daarentegen elke uitspraak van elke meester, heremiet, broeder of begijn een les. Elke uitspraak kan immers gezien worden als een advies of een manier om op een godsdienstige en deugdelijke wijze te leven en zo het zielenheil te verkrijgen. Nemen we bijvoorbeeld de *Samenspraak van de twaalf heremieten* dan krijgen we twaalf verschillende manieren aangeboden om het geloof te beoefenen. Zo zegt de tweede heremiet onder andere dat hij leeft als een pelgrim en niet omkijkt naar de vergankelijke zaken die hij achtergelaten heeft. De zevende zegt dat hij onophoudelijk bidt en de hoogste deugden beoefent, namelijk geloof, hoop en liefde. De tiende zegt dan weer dat hij leeft alsof een engel elke handeling van hem gadeslaat en deze aan God openbaart. Elk van de heremieten in de tekst geeft uitdrukking aan zijn persoonlijke manier van ‘oefenen’ en geeft op die manier ook een praktisch advies over wat goede oefeningen inhouden aan de lezer of toehoorder van de tekst. Dezelfde strategie wordt toegepast in het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*. In de teksten met de meesters als sprekers worden de adviezen in een algemene verwoording weergegeven en niet vanuit een persoonlijke beleving. In de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* zegt de eerste meester bijvoorbeeld dat het beter is om zonden te laten, dan om er zoveel om te lijden als Christus leed, toen hij aan het kruis stierf. De zevende meester

¹⁰¹ Zie achtereenvolgens de exempelen in De Vooy 1900, 240-243, 253-259 en 231-232.

¹⁰² Voor een editie, zie De Vooy 1953, 36. Voor deze korte bespreking wordt gebruik gemaakt van deze editie.

¹⁰³ In dit exempel komt bijvoorbeeld wel duidelijk het vermakende aspect van moraliserende exempelen aan bod.

geeft een andere les, namelijk dat God liever heeft dat een maagd maagdelijk blijft, dan alle heidenen gedoopt te zien. Eén van de lessen die bisschop Aelbrecht geeft is dat het beter is je medechristen te vergeven dan een lange pelgrimstocht te ondernemen. De begijnen in *Vanden XII beghinen* geven in hun uitspraken niet zozeer duidelijke adviezen, maar hun uitspraken geven wel blijk van een lekenspiritualiteit die overvloedig van liefde voor Jezus en gericht is op de eenwording met Christus en het lijden en de strijd die hiermee gepaard gaat. Op die manier zou je wel kunnen spreken van een soort raad voor of les in het mystieke leven, die door elke begijn vanuit haar persoonlijke ervaring gedeeld wordt.

Enkel in het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders* wordt uiteindelijk één levenshouding gepromoot. De dialoog van de vijf broeders maakt namelijk deel uit van een langere tekst. Na de dialoog vraagt Bernardus aan God of hij hem te kennen wil geven welk leven van de vijf broeders hem het aangenaamst lijkt. Daarna geeft ‘een stem’ antwoord en wordt het leven van de laatste broeder als het meest verheven beschouwd. Van de verschillende levenshoudingen die door elk van de broeders worden gerepresenteerd, is de laatste de beste:

Die v, die altoes ghetidlike ende eenpaerlike dat doeghen ende dat liden sijns gods droech in syn herte met compassien ende met ghevoeliken herten, hi es myn here ende ic ben sijn knecht.’

(*Exempel van Bernardus en de vijf broeders*, Gent, UB: 1330 / f. 97v, r. 25 – f. 98r, r. 1)

Het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders* is dus een buitenbeentje ten opzichte van de andere teksten. Toch betekent dit niet dat de tekst hierdoor buiten het repertorium valt, want de dialoog vertoont immers sterke overeenkomsten met de andere vijf teksten. Ik ben eerder geneigd te spreken van een uitspraakverzameling in een dialoogconstructie die ingebed is in een exempel.

We kunnen concluderen dat in de secundaire literatuur de overweging om de zes teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies onder te brengen bij het genre van de exempelen enkel berust op het feit dat het relatief korte teksten zijn met levenslessen die meestal in eenvoudige bewoordingen aanschouwelijk gemaakt worden.¹⁰⁴ Er

¹⁰⁴ Het is verleidelijk om te spreken van uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies *als exempelen*, net zoals Hogenelst doet met de sproken (zie Hogenelst 1997a, 118-120). Toch is hier opnieuw de tegenwerping te maken

bestaan echter ook andere tekstgenres waarin een les wordt verteld in eenvoudige bewoordingen, zoals het genre van de spreuken.

In de recente Duitse literatuur duidt men de teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies waarin meesters aan het woord zijn consequent aan met *Sprüche*, *Meistersprüche* of *Spruchsammlung*. *Sprüche* kan vertaald worden als ‘uitspraken’, maar ook als ‘spreuken’. De woorden van de gespreksdeelnemers als spreuken definiëren is problematisch. Het is in de eerste plaats al moeilijk om een sluitende definitie voor de term *spreuk* te vinden. Van Bork e.a. verklaren de *spreuk* als ‘een korte zegswijze van didactische, moraliserende of godsdienstige aard’ die nauw verwant is met met de gnome of sententia en dan ook vaak aangeduid wordt als een gnomische vorm.¹⁰⁵ Hieruit kunnen we afleiden dat een spreuk meestal, naar analogie met zegswijzen en spreekwoorden, uit één à twee zinnen bestaan. Wanneer we de term *spreuk* dus proberen te definiëren vanuit het overkoepelende genre, kunnen we concluderen dat een spreuk aan drie voorwaarden moet voldoen: het moet kort en bondig zijn, het moet een wijsheid of een les bevatten en het moet een algemene geldigheidspretentie hebben. Met deze drie voorwaarden zijn spreuken echter niet goed te onderscheiden van spreekwoorden en zegswijzen. Sommige van de uitspraken van de gespreksdeelnemers in de zes teksten voldoen inderdaad aan deze definitie. Enkele voorbeelden zijn:

Alse hoeghe ende alsoe claer alse die zonne es boven die sterren, alsoe es verduldicheit in lidene edelre voele dan oefeninge groter werken. (*Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*, Gent, UB: 1330 / f. 90r, r. 1-4)

Eer dan Maria, gods moeder, des minstes loens woude derven dien si van lidene heeft ende alle heylighen, eer wouden si gods anschijn darven toten jonxten daghe ende int vaghevier sijn. (*Exempel van de vijf leesmeesters*, Gent, UB: 1330 / f. 109v, r. 7-11)

Soe wie een onnut, hoverdich ende een onverduldich woert lijt om gads wil, dat is gade liever dan of die mensche in den derden hemel getuct woerde, als sunte Pouwels was. (*Samenspraak van de tien meesters*: Van Iterson 1857, 190)

dat in die exempelsproken telkens maar één (expliciet) moraal aanwezig is en dat dit niet het geval is bij de onderhavige teksten.

¹⁰⁵ Van Bork e.a. 2012-2014d. Zie ook Van Bork e.a. 2012-2014c voor gnomische vormen: ‘korte vormen van wijsheidsliteratuur die een algemene gedachte of raadgeving op een pregnante manier uitdrukken’.

Brinkman stelt bij zijn definitie van *rijmspreuken* echter dat spreuken ook kunnen bestaan uit iets langere passages, namelijk een volledige strofe: rijmspreuken zijn immers ‘korte, uit één strofe bestaande moraliserende gedichten, waarin doorgaans slechts een hoofdgedachte pregnant wordt verwoord’ (Brinkman 1994, 230). Hoelang zo’n strofe net kan zijn, geeft hij niet mee, maar volgende elementen kunnen in een spreuk vertegenwoordigd zijn: het terrein waarop de spreuk betrekking heeft, een morele lering of norm en een onderbouwing.¹⁰⁶ In het hoofdstuk ‘Rijmspreuken’ van Indesteges editie van Middelnederlandse gedichten, liederen, rijmspreuken en exempelen vinden we inderdaad erg korte en langere rijmspreuken en citaten in proza.¹⁰⁷ Bierschwale heeft al gewezen op het feit dat sommige uitspraken van de meesters in het *Exempel van twaalf meesters te Parijs* niet voldoen aan de gangbare definitie van een spreuk.¹⁰⁸ Ze zijn uitgebreider dan wat er doorgaans onder een spreuk verstaan wordt. Het zijn eerder korte anekdotes (erg korte exempelen), verklarende uitspraken of opsommingen van adviezen.¹⁰⁹

In het *Verfasserlexikon* wordt de term *Sprüche* tevens gebruikt voor de uitspraken van de twaalf heremieten. Die uitspraken voldoen al helemaal niet aan wat doorgaans onder een spreuk verstaan wordt. Elke uitspraak is lang, meestal anekdotisch of narratief en vanuit een persoonlijk standpunt gegeven waardoor de universele geldigheid naar de achtergrond verdwijnt. Ze kunnen wel Bijbelspreuken bevatten, maar dat is geen voorwaarde: de uitspraken van de vijfde, de zevende, de achtste, de tiende en de elfde heremiet bevatten geen Bijbelpassages. Bovendien komen die Bijbelspreuken, indien aanwezig, altijd voor als een klein onderdeel van een langere uitspraak. In de uitspraken van de vijf broeders in het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders* komt ook geen enkele Bijbelspreuk voor. De inhoud en opbouw van de uitspraken komt daarentegen wel sterk overeen met die van de twaalf heremieten. Het zijn immers persoonlijke uitingen van de wijze waarop de broeders een godsdienstig leven leiden.

Een andere definitie voor *spreuk* lijkt dus noodzakelijk. Bij het lemma ‘sroke’ in het *Middelnederlandsch Woordenboek* (verder MNW) en bij het lemma ‘spreuk’ in het WNT vinden we iets ruimere verklaringen. Het MNW geeft bijvoorbeeld als één van de betekenissen ‘een gezegde, uiting, uitspraak, vooral een gezegde dat de moeite waard is om te

¹⁰⁶ Brinkman 1994, 236.

¹⁰⁷ Indestege s.d. [1951], 85-101.

¹⁰⁸ Zie ook Bierschwale 2000, 154.

¹⁰⁹ Zie bijvoorbeeld *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*, Gent, UB: 1330 / f.89v, r. 13-25; *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*, Gent, UB: 1330 / f.91r, r. 1-17; *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*, Gent, UB: 1330 / f. 92v, r. 6-24 en *Samenspraak van de tien meesters*, zie Brinkerink 1906, 189: ‘Hier mede troesten [...] iaer vegevurs.’

onthouden, waarin eene les van levenswijsheid zit' en vermeldt de synoniemen *dictum* en *verbum*. In het WNT vinden we bijvoorbeeld volgende betekenis: 'gezaghebbend, gedenkwaardig, opmerkelijk of toepasselijk gezegde; uitspraak'. In tegenstelling tot de vorige definities komt in deze betekenissen het element van het *uitspreken* aan bod. Zoals Reynaert al stelt is de spreuk immers 'ooit' door iemand uitgesproken.¹¹⁰

Ik ben dus eerder geneigd om aan te sluiten bij de tweede betekenis van *Sprüche* en te spreken over uitspraakverzamelingen in plaats van over spreukenverzamelingen. Door het gebruik van een neutrale term als *uitspraak* valt de kwantitatieve beperking die de term *spreuk* impliceert weg en wordt het aspect van het mondeling verwoorden toegevoegd. Daarenboven verdwijnt de universele geldigheid die een veralgemeende uitspraak vereist. Wel moet worden opgemerkt dat de uitspraken altijd een soort levenswijsheid moeten bevatten of adviserend moeten zijn. Uitspraakverzamelingen zijn op zich dus niet anders dan dictaverzamelingen, verzamelingen van wijsheden die uitgesproken worden door kerkvaders, heiligen, theologen en filosofen. Ook in de uitspraakverzamelingen komen duidelijk uitspraken van theologen aan bod. Ik denk specifiek aan de uitspraken van de tiende en de twaalfde meester, respectievelijk bisschop Albrecht en meester Eckhart, in *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* en de andere anonieme meesters. Ik maak echter geen gebruik van de term *dictaverzamelingen* omdat bij een *dictum* meestal een associatie met een gekende autoriteit verwacht wordt.¹¹¹ Hoewel het geen vereiste is, zijn die dicta in handschriften immers dikwijls toegeschreven aan een gekende autoriteit: in plaats van meester, broeder of heremiet staat er dan Augustinus, Seneca, Paulus of Eckhart.¹¹²

Sinte Augustijn die zegt: 'Niement en mach leven zonder zonde ende zonder temptatie. Hadde die mensche gheene temptatie, hi en zoude hem zelve niet kennen...'¹¹³

Arsenius die heilighe vader seede: 'Noet en beroude my dat ic sweech, mer dekke hevet my berouwen dat ic gesproken hebbe ...'¹¹⁴

¹¹⁰ Reynaert 1994, 21.

¹¹¹ Zie ook Reynaert 1994, 22: 'Het is bovendien opvallend dat de middeleeuwse gnomische literatuur deze historiciteit gaarne met een verwijzing naar de 'bron' expliciteert. De spreuken worden aan iemand toegeschreven, ze zijn 'ooit' door iemand bedacht: door een historisch identificeerbaar figuur als Cato, Seneca, Salomo enz. of door een anonieme 'boer' als in de Proverbes au vilain'.

¹¹² Als we in de BNM-database zoeken op 'dicta' vinden we 28 trefwoorden waarin duidelijk de naam van de autoriteit genoemd wordt.

¹¹³ Naar de handschriftenbeschrijving van Reynaert 1996a, 143: Gent, Universiteitsbibliotheek: 1293 / f. 17r.

¹¹⁴ Ibidem, 173: Gent, Universiteitsbibliotheek: 1330 / f. 30r.

Sinte Jheronymus seet: ‘Veel geestelike mensche sijn vergaen, want si hem alte seer becommerden met haren werliken ouderen vrienden ende maghen...’¹¹⁵

Het essentiële verschil tussen gewone uitspraak- of dictaverzamelingen en de zes teksten die opgenomen zijn in de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies, is het gegeven dat gewone uitspraakverzamelingen geen dialogisch geheel vormen, maar slechts opsommingen of opeenstapeling zijn van meestal thematisch gerelateerde uitspraken. Twee typische kenmerken van de onderhavige teksten die ervoor zorgen dat de uitspraakverzamelingen een dialogisch geheel vormen, zijn een verhalende inleiding en het gebruik van ‘clauskoppen’ voor elke uitspraak met een (rang)telwoord om aan te duiden welke spreker aan het woord is.¹¹⁶ Geen enkele van die zes teksten maakt hierop een uitzondering. Gewone uitspraakverzamelingen hebben echter geen narratieve inleiding waarin aangegeven wordt dat er een dialoog plaatsvindt tussen meerdere sprekers. Noch worden de opeenvolgende uitspraken voorafgegaan door een rangtelwoord. De voorbeelden die hierboven worden weergegeven – de incipits van enkele uitspraakverzamelingen – vormen een goede illustratie hiervan.

Het is dus beter om te spreken van uitspraakverzamelingen dan van spreukenverzamelingen om de zes teksten te bespreken die in dit deel van de thesis onderzocht worden. Daarnaast moet de nuancering gemaakt worden dat die teksten met uitspraakverzamelingen telkens een geheel vormen doordat ze in de vorm van een dialoog gegoten zijn en zich enkel op die manier onderscheiden van gewone dictaverzamelingen. Het gebruik van de dialoogvorm om de uitspraken tot een geheel te maken, brengt ons bij het derde genre waarbij deze teksten dikwijls worden ondergebracht in de secundaire literatuur: het gesprek of de dialoog.

In het eerste deel van de thesis heb ik alle teksten in het repertorium ondergebracht bij Middelnederlandse dialogen. Daar heb ik *dialoog* heel breed gedefinieerd als een gesprek of een deel van een tekst waarin een gesprek voorkomt, waarin twee of meerdere gesprekspartners *iets* zeggen en waarin er niet noodzakelijk interactie of wederzijdse communicatie hoeft te zijn. Door te kiezen voor zo’n brede definitie, ga ik eigenlijk in tegen de gangbare betekenis die dit woord in de recente dialoogstudies krijgt, zoals bijvoorbeeld bij

¹¹⁵ Ibidem, 297: Gent, Universiteitsbibliotheek: 1359 / f. 96v.

¹¹⁶ Ik maak voor het gemak gebruik van de term *clauskop* naar analogie met de aanduidingen van het personage in toneelteksten voor de tekst die aan dit personage is toegeschreven.

Warnar en Kinable.¹¹⁷ Deze onderzoekers zijn van mening dat een dialoog het betekenisaspect ‘wederzijdse communicatie’ moet bevatten. Het is echter niet heel duidelijk wanneer een dialoog voldoet aan de voorwaarde van wederzijdse communicatie. Is dit wanneer één of meerdere gesprekspartners reageren op de uitspraken van één of meerdere andere gesprekspartners? Dit gebeurt immers in *Vanden XII beghinen* en *Samenspraak van de twaalf heremieten*. In de eerstgenoemde tekst is de zesde begijn verbolgen door de vrijpostige uitspraken van haar vijf andere zusters; in de laatstgenoemde tekst reageert de twaalfde heremiet positief op de uitspraken van zijn broeders:

De seste sprac:

‘Wats hier gheseecht,

wats hier ghevreegt?

Can Jhesus dus barenteren?

Onse beghinen sijn ontweecht

dat si Jhesuse scandaliseren.

Si sijn van woorden alsoe lichte,

si spraken vele badt haer biechte.’

(*Vanden XII beghinen*, 1,44-51)¹¹⁸

Die XII hermite seide: ‘Ghi sijt vadere, want ghi hebt ene hemelsche wandelinghe ende hemelsche wijsheit ende sijt verheven ende volget den oversten. Mer wat sal ic seggen? Ghi sijt mit herten verheven boven eertsche dingen. Soe segge ic dat ghi eertsche engelen sijt ende hemelsche menschen [...]’

(*Samenspraak van de twaalf heremieten*, Gent, UB: 1330 / f.15r, r. 1-10)

Of kan wederzijdse communicatie ook betekenen dat de gesprekspartners een centrale vraag beantwoorden of over een centraal, al dan niet vaag geformuleerd onderwerp spreken zonder op elkaars uitspraken te reageren? Dit is namelijk het geval bij het merendeel van de gespreksdeelnemers in alle zes teksten. Uit Kinables artikel lijkt ik af te kunnen leiden dat er onder wederzijdse communicatie toch een zekere mate van interactiviteit verstaan wordt. Kinable neemt expliciet Axters’ meesterexempelen – dus de dialogen van de vijf, de tien en de twaalf meesters – niet op, omdat de dialoog grotendeels naar de achtergrond verschoven

¹¹⁷ Zie deel I, paragraaf 1.1.

¹¹⁸ De Baere e.a. 2000, 9.

is.¹¹⁹ Het is waarschijnlijk dat Kinable hier doelt op het ontbreken van wat hij als wederzijdse communicatie ziet, namelijk interactie. Toegegeven, die teksten en de overige drie teksten die hier worden besproken lijken inderdaad niet op teksten – leergesprekken, strijdgesprekken, mystieke dialogen etcetera waarin interactie duidelijk aanwezig is – die in zijn dialoogstudie en andere studies centraal staan. Toch is de dialoogvorm onmiskenbaar aanwezig: er is een aankondiging dat in de tekst een gesprek zal plaatsvinden; er wordt door twee of meer personen gesproken en hun uitspraken worden ingeleid zoals dit in (Middelnederlandse) dialogen gebruikelijk is. De zes teksten onder dit overkoepelende genre plaatsen, lijkt me dus gerechtvaardigd.

De verkenning van de verschillende genres waarin de zes teksten in de secundaire literatuur geplaatst worden, laat zien dat de teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies niet tot slechts één van de drie genres behoren. Het is daarom beter om deze teksten in een nieuwe categorie, of zelfs beter, een nieuw subgenre te plaatsen met eigen genrekenmerken, namelijk een genre dat de vorm van een dialoog als structureringsmiddel gebruikt voor een verzameling van levenslessen en adviezen.

2 De dialoog als geleidingssysteem

In het vorige hoofdstuk is gewezen op gelijkenissen tussen gewone opsommingen van zogenaamde dicta of uitspraken en de zes teksten die in het tweede gedeelte van de thesis centraal staan. Het enige verschil tussen deze twee types van teksten is dat de teksten uit het repertorium een geheel vormen door het gebruik van typische dialoogelementen. Die dialoogelementen zijn echter wel beperkt tot een inleiding met een aankondiging van het gesprek en van de sprekers en de korte narratieve inleiding (de clauskop) voor een uitspraak. Er is meestal geen interactie; een aspect dat in veel onderzoek naar Middelnederlandse dialogen wel als een essentieel criterium beschouwd wordt. De overeenkomsten met dicta-verzamelingen en het feit dat in de teksten interactie tussen de gespreksdeelnemers geen vast gegeven is, lijkt erop te wijzen dat de opzet van de zes teksten uit het repertorium niet het creëren van een belerende dialoog was, maar het weergeven van meerdere wijze uitspraken op een ordelijke manier in een hoofdstructuur. Er is dan geen sprake van een reductie van de

¹¹⁹ Zie Kinable 2008, 88, n. 67.

dialogoog of een verdwijnen van de dialogoog naar de achtergrond, maar wel van het gebruiken van de dialogoog als structureringsmethode: de dialogoog is dan een constructie/kader om bepaalde belangrijke lessen als uitspraken te bundelen en te ordenen die/dat ervoor zorgt dat die belangrijke wijsheden gemakkelijker te onthouden zijn. Dit zet me ertoe aan de zes teksten te benoemen als uitspraakverzamelingen in dialogoogconstructies en niet als bijvoorbeeld dialogen met uitspraakverzamelingen. Aan de hand van recente onderzoeken, de *Mitüberlieferung* van de teksten – namelijk de opschriften en andere teksten in het handschrift – en de gerelateerde teksten, zal ik trachten deze hypothese kracht bij te zetten.

Bierschwale ziet de dialogoogvorm van de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*, het *Exempel van de vijf leesmeesters* en de *Samenspraak van de tien meesters*, die zij aanduidt met *Meistergespräch*, eveneens als een raamvertelling waarin sterk of minder sterk thematisch gelijkende individuele verhalen een gesloten eenheid vormen.¹²⁰ *Sprüche* worden hier aan elkaar geregen tot een dialogisch geheel. Naast het *Meistergespräch* toont ze aan dat er een tweede, eenvoudigere structuur bestaat die dezelfde opzet heeft en die zij de *Spruchreihe* noemt, maar beter bekend is als *Punkten* of in het Middelnederlands als ‘poenten’.¹²¹ Het MNW geeft vijftien betekenissen onder het lemma ‘poent’. Van Anrooij toont aan dat volgende twee betekenissen het best aansluiten bij *poenten* zoals ze gebruikt worden in de puntenliteratuur: ‘eene zedelijke eigenschap die men een ander wil inprenten, een les van levenswijsheid’ en ‘zaken, die betrekking hebben op het zedelijke bewustzijn en gezegd van eigenschappen, deugden en ondeugden’ (Van Anrooij 2002, 66). De algemene inhoud van een *poent* komt in grote lijnen overeen met die van een ‘uitspraak’ zoals dit in het eerste hoofdstuk van het tweede deel van de thesis beschreven wordt.

De teksten met punten vertonen daarenboven een gelijkaardige opbouw met het *Meistergespräch*. De opsomming van punten wordt voorafgegaan door een korte inleiding waarin aangekondigd wordt hoeveel punten er vervolgens aan bod zullen komen. Meestal wordt er in die inleiding een reden gegeven voor het opsommen van de punten. Dit is ook het geval bij de Middelnederlandse punten-tekst *Neghen scoen punten*:

Een goet mensche begheerde te weten an onsen heere waeran dat hi hem best oefenene mochte. Doe wert hem gheantwort van den helegghen gheest up IX punten.¹²²

¹²⁰ Zie Bierschwale 2000, 148-149.

¹²¹ Zie Bierschwale 2000, 148 en 151-152. De verdere korte beschrijving van punten-teksten is hierop gebaseerd.

¹²² Naar Brinkman en Schenkel 1997, 796-797.

Na de inleiding komen de punten achtereenvolgens aan bod. Ze worden telkens ingeleid met een rangtelwoord: ‘Dat eerste point es’, ‘Terde es’, ‘Dat VII es’... De gelijkende opbouw van de punten-teksten en de *Meistersprüche* is treffend. Bierschwale stelt dus dat er twee vormen zijn waarin een bepaalde structuur gebruikt wordt om losse uitspraken of spreuken tot een geheel te maken: de puntenteksten en de meestergesprekken. Ze gaat voorbij aan de drie teksten die ik wel opneem in de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies en die geen meesters als gespreksdeelnemers hebben. Het gebruik van een dialoog als structureringsprincipe heeft dus een bredere toepassing.

Niet alleen is er sprake van een gelijkaardige opbouw tussen de puntenteksten en de meestergesprekken, Bierschwale heeft daarenboven vastgesteld dat bepaalde uitspraken uit de meestergesprekken in bepaalde puntenteksten terugkomen, meer bepaald in de *Sieben Punkten* en de *Neun Punkten*, en dat die specifieke puntenteksten en meestergesprekken dus verwant zijn met elkaar.¹²³ Middelnederlandse versies van de *Neun Punkten* zijn in het repertorium bij de gerelateerde teksten opgenomen onder de titel *Neghen scoen punten*. Ter illustratie van Bierschwales vaststelling geef ik volgende excerpten:

Hij sprecht meer: ‘Beter es een hart woert verduldechlike verdraghen dore gode, dan alsoe voele roeden op dinen live verslagen alse op een dachmael lans ghestaen mach.’
(*Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*, Gent, UB: 1330 / f. 91v, r. 9-13)

Terde es: verdrach een hart woort om minen wille ende dat vriendelike dat es mi liever ende di nutter dan du also vele roeden over dinen lichame versloughes in penitencien als up een breet velt mochte ghelighen.
(*Neghen scoen punten*)¹²⁴

Volgens Bierschwale is de tekst *Sieben Punkten* slechts overgeleverd in één handschrift, dat een Nederduitse versie van de tekst bevat (Hannover, Kestner Museum: 1920,18 / f. 223v-225r).¹²⁵ Zoals ik bij de identificatie van het *Meesterexempel van zeven meesters* al heb opgemerkt is het Münsterse handschrift verbrand. Dolch merkt echter op dat er in het handschrift Amsterdam, UB UvA: I E 34 sprake is van een Middelnederlandse versie van de

¹²³ Zie Bierschwale 2003, 889-891 voor een gedetailleerd overzicht van alle uitspraken/spreuken en de punten- en meesterteksten waarin ze voorkomen. De verwantschappen tussen de puntenteksten en de meestergesprekken komen in mijn thesis niet aan bod.

¹²⁴ Naar Brinkman en Schenkel 1997, 797.

¹²⁵ Zie Bierschwale 2000, 110-111.

Zeven punten.¹²⁶ Bierschwale noemt dit handschrift niet. Wanneer ik dit handschrift raadpleeg, tref ik wel zeven punten aan, maar niet als een afzonderlijke tekst. De zeven punten maken hier deel uit van de *Preek op de gulden berg* van Nicolaas van Straatsburg (f. 74v-76v). Dat het dezelfde zeven punten betreft als de punten in *Sieben Punkten*, wordt duidelijk wanneer we een editie van de preek raadplegen.¹²⁷ Ik geef hieronder enkele excerpten ter illustratie:

Et synt seven punten, de goede seer behagelick synt unde vermeren dat loen der vruchten in den ewighen leven.

Dat ijrste dat unsen heren behegelic unde den menschen nutte is: een ynnich versuchten voer unse sunden, dan of he hundert saters lese.

*(Sieben Punkte)*¹²⁸

Ende hier toe horen VII poente. Dat ierste es dat onsen here es behaechleker ende den mensche orborleker dat I mensche sucht om sijn sonden, dan of hi lase C Davids souteren sonder innecheden.

*(Preek op de gulden berg)*¹²⁹

Dat vierde is unsen heren behegheliker unde den menschen nutter: een ydel woert toe laeten van mynnen unghesproken umme godes willen, das is goede liever unde den menschen seligher, dan of hie seven jaer vastede toe water unde toe brode unde spreke na synre begherten.

*(Sieben Punkte)*¹³⁰

Dat vierde poent, dat onsen here behaechleker es ende den mensche orborleker, dats dat een mensche later I ydel wordt te sprekene omme onsen Here van minnen, daeromme wilt hem onse Here meer loens gheven dan of hi VII jaer te borne ende te brode vaste ende hi dat ydel waert niet achter en liete.

*(Preek op de gulden berg)*¹³¹

¹²⁶ Zie Dolch 1909, 16

¹²⁷ Zie Axters 1940, 20-39. De editie is gebaseerd op het handschrift 'Hamburg, Stadsbibliotheek: Theol. 2194 / f. 204r-208v. Excerpten van de preek gebruikt in de thesis zijn ontleend aan deze editie.

¹²⁸ Naar Bierschwale 2000, 223.

¹²⁹ Naar Axters 1940, 34.

¹³⁰ Naar Bierschwale 2000, 223.

¹³¹ Naar Axters 1940, 36.

De overlevering van de zeven punten is uitgebreider dan Bierschwale veronderstelt. Alleen is deze tekst in het Middelnederlands niet als een op zichzelf staand tekstgeheel overgeleverd, maar maakt deze deel uit van een betoog toegeschreven aan Nicolaas van Straatsburg.¹³²

Er is nog een derde tekst die Bierschwale niet opneemt in haar vergelijking, maar die wel zou moeten worden opgenomen. Deze tekst heb ik in het bijgevoegde repertorium de *Twaalf punten* genoemd. Het is een uitbreiding van de *Neghen scoen poenten* met drie extra punten die een gelijkaardige opbouw vertonen als de andere negen punten.

Naast de zeven punten, de *Neghen scoen punten* en de *Twaalf punten* zijn er in het Middelnederlands nog andere teksten waarvan de punten overeenkomsten vertonen met uitspraken uit teksten van het repertorium.¹³³ Zo komt er bijvoorbeeld in het *Exempel van tien punten* uit *Schwester Katrei* een punt voor dat sterk doet denken aan de uitspraak van de tweede broeder in het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*: ‘Dat v poent es dat [*<ic>*] noit soe vele doegens noch lidens en hadde, ic en begeres noch meer te hebbene; nochtan en dochtichs mi niet werdech’.¹³⁴

Er kan geconcludeerd worden dat er sterke vormelijke en inhoudelijke overeenkomsten zijn tussen bepaalde Middelnederlandse punten, die als afzonderlijke tekst of als deel van een andere tekst kunnen voorkomen, en de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies. Meer nog, de puntenliteratuur en de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies zijn als het ware met elkaar verweven. In enkele opschriften van de zes teksten uit het repertorium en in één tekst zelf wordt er namelijk geen onderscheid gemaakt tussen uitspraken en punten. Indien er opschriften aanwezig zijn, vatten deze meestal kort samen waarover de tekst gaat of wie in de tekst aan het woord is, zoals bijvoorbeeld ‘Van v mesters die spraken van verduldighen liden’, ‘van twolf meysteren’ of ‘Hier nae volgen die vijf vraghen dien die heilighe leerrar sancte Bernardus vraghede vijf broederen waer mede sy den here alre trouwelicste diende’.¹³⁵ Toch vind ik ook volgende opschriften: ‘Vanden verduldeghen lidene merckelike poenten’ en ‘Hyr begynnen suverlike punte de twelf mesters

¹³² Zie Bierschwale 2003, 889-891 voor verdere gelijkenissen/verwantschappen tussen de *Sieben Punkte* of zeven punten en de meestersgesprekken die zij behandelt.

¹³³ In het beschikbare tijdsbestek dat ik had voor het onderzoek was het niet mogelijk om uitgebreid onderzoek te doen naar de puntenliteratuur en eventuele overeenkomsten met de teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies. Dit vereist immers opnieuw een uitgebreide zoektocht in databanken, handschriftencatalogi en edities om teksten te ontdekken die punten bevatten. Bovendien zijn die punten dikwijls opgenomen in ruimere teksten. Dit bemoeilijkt de zoektocht. Daarnaast wordt er in het Middelnederlands niet enkel gebruik gemaakt van ‘poenten’, maar bijvoorbeeld ook van ‘vruchten’ (zie bijvoorbeeld de editie van de tekst in Van Iterson 1857, 103-103).

¹³⁴ Naar de editie van De Bruin 1940, 102. Ik spreek hier bewust niet over verwantschappen. De overeenkomst kan immers op toeval berusten.

¹³⁵ Respectievelijk in Brussel, KB: 3041 / f. 81r-83v, Lübeck, SB: Theol. Germ. 89 / f. 200r-207r en Hamburg, SUB: Theol. 2194 / f. 68v-69r.

spreken'.¹³⁶ In het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders* in het Gentse handschrift vinden we daarenboven volgende zin:

Also myn here sente Bernaert dese v scoene poenten ghehoert hadde van desen v jonghelinghen, si bequamen hem wale sonderlinghen ende hi hads sonderlinghen grote ghenue<chte> in hem selven.

(*Exempel van Bernardus en de vijf broeders*, Gent, UB: 1330 / f. 97r, r. 15-19)

Uit bovenstaande voorbeelden zou afgeleid kunnen worden dat middeleeuwers de uitspraken zelf als punten zagen, of dat ze zich er alleszins van bewust waren dat puntenliteratuur en de hier besproken uitspraakverzamelingen dezelfde opzet hadden. Om deze veronderstelling meer kracht bij te zetten, zouden meerdere versies van de teksten uit het repertorium bestudeerd moeten worden om tekstuele aanwijzingen te vinden die in deze richting wijzen. Ook kan gekeken worden naar de *Mitüberlieferung* van de tekst, namelijk de andere teksten die in het handschrift zijn opgenomen.¹³⁷ Indien de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies regelmatig opgenomen worden in handschriften of handschriftgedeelten met puntenteksten of gelijkaardige structuren (en niet slechts op basis van thematische gelijkenissen), kan dit de veronderstelling eveneens bevestigen.¹³⁸

In het Gentse handschrift 1330 wordt de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* bijvoorbeeld gevolgd door *Twaalf vruchten van de Eucharistie* en *Twaalf punten die de geestelijke mens hinderen*. Andere teksten in het handschrift zijn: *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*, *Exempel van de vijf leesmeesters*, verzamelingen van 'dicta en goede punten', *Dit sijn x woerde die goet sijn ghemerct ende gehouden*, *De preek op de gulden berg* (met de zeven punten), *Over zeven deugden*, *Vijf punten die de mens zeker maken van de hemel*, *Exempel van tien punten uit Schwester Katrei*, *Twaalf evangelische raden*, *Vijf punten in verband met de Eucharistie* etcetera.¹³⁹ In het Brusselse handschrift IV 296 komen onmiddellijk voor het *Exempel van de vijf leesmeesters* volgende teksten: *Dertich principale poenten, daer men in sal vinden al ons liefs heren leven*, *Vier Kunsten waardoor men in*

¹³⁶ Respectievelijk in Brussel, KB: IV 296 / f. 153r-153v en Berlijn, SB-PKB: Germ. Qu. 525 / f. 166r-168v.

¹³⁷ Van Anrooij merkt in zijn artikel op dat de opmaak (het gebruik van initialen, lombarden en paragraaftekens) van de sproke *Dese poente moet een here al hebben die sijn lant regeren sal* in het handschrift-Van Hulthem toegespitst is op de indeling in poenten (Zie Van Anrooij 2002, 67). De presentatie van de tekst in het handschrift zou ook een interessante onderzoeksmogelijkheid kunnen vormen voor de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies en de hypothese dat de dialoog hier dient als een geleidingsstructuur.

¹³⁸ Hieronder wordt dit uitgewerkt voor twee handschriften. Meerdere handschriften waarin zich hetzelfde voordoet, zouden deze veronderstelling versterken.

¹³⁹ Zie Reynaert 1966, 167-186.

*zonden kan vallen en Drie punten voor een yeglelijc geestelijc mensche.*¹⁴⁰ Onmiddellijk na het *Exempel van de vijf leesmeesters* komt een exempel dat op zijn beurt weer gevolgd wordt door de *Twaalf punten*. Verder vinden we daarenboven volgende puntenteksten in het handschrift: *Van x punten die den mensche zeer wijs maken, Van xi punten die den menschen bringhen tot grooten hindere, Seven punten die elc mensche voer oghen hebben sal* en *Van vijf punten der wijsheyt.*¹⁴¹

De overeenkomsten tussen de puntenliteratuur en de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies die hierboven besproken worden, de verwantschappen die Bierschwale aantoonst en de verwevenheid van de punten en uitspraakverzamelingen die af te leiden valt uit de opschriften en de *Mitüberlieferung*, duiden erop dat in de middeleeuwen de typische dialoogconstructies met een korte narratieve inleiding en de typerende clausoppen, naast de puntenliteratuur, een tweede gangbare (populaire?) methode was om levenswijsheden of adviezen op een gestructureerde manier te presenteren, zodat deze gemakkelijk onthouden konden worden.

Onderzoekers hebben reeds gesteld dat *poenten* een typisch geleidingssysteem is voor betogen in de Middelnederlandse letterkunde. Hogenelst heeft het over een traktaatstijl met een echte ‘passie voor poenten’ en over ‘classificeerkunst’ in Middelnederlandse sproken en Van Anrooij wijdt er zelfs een heel artikel aan onder de titel ‘*Poenten* in de Middelnederlandse letterkunde. Een geleidingssysteem in het zakelijke en discursieve verhoog’.¹⁴² Van Anrooij merkt terecht op dat wanneer een tekst niet voorkomt in een narratieve inbedding of slechts een beperkte narratieve inbedding heeft ‘als vanzelf de behoefte aan tekststructurende middelen ontstaat’ (Van Anrooij 2002, 69). Niet alleen het geleidingssysteem met punten vervult deze behoefte, maar dialoogvorm gebruikt in de teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies doet dit evenzeer. De narratieve inbedding van de laatstgenoemde teksten bestaat uit de beknopte inleiding van één of hooguit twee zinnestelsels, waardoor het vervolg van de tekst nood heeft aan de duidelijke structuur waarin rangtelwoorden telkens aanduiden welke meester en dus welke levensles van het voorafgenoemde aantal aan bod komt.¹⁴³ Van Anrooij's lijst van termen voorafgegaan door

¹⁴⁰ Naar Bierschwale 2000, 74.

¹⁴¹ Zie Bierschwale 2000, 74.

¹⁴² Zie Hogenelst 1997a, 117-118 en Van Anrooij 2002, 65-80.

¹⁴³ Met uitzondering van het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*. Zoals ik eerder al heb gesteld, is de uitspraakverzameling hier ingebed in een exempel, een groter narratief kader.

een telwoord die als tekststructureringsmiddel gelden – *dingen, manieren, saken* en *poenten* – zou daarom uitgebreid moeten worden met [*personen spreken*].

Zowel Hogenelst als Anrooij zien de puntenvorm met een aankondiging van het puntenaantal als een didactisch hulpmiddel waarmee de lezer of toehoorder de leerinhouden van de tekst gemakkelijk in zich op kan nemen, naar analogie met hedendaagse gestructureerde mondelinge of schriftelijke betogen:

Door dit didactische hulpmiddel wordt de toehoorder of lezer in staat gesteld gelijk aan het begin vast te stellen wat hem of haar te wachten staat. Een auteur is erop uit de aandacht vast te houden, wat op zijn beurt immers bepalend is voor de mate waarin de aangeboden informatie wordt verwerkt. Door numerieke signaalwoorden ('ten eerste', 'ten tweede' enz.) te kiezen, kan de structuur – en voortgang – van het betoog (verder) worden verduidelijkt. (Van Anrooij 2002, 66)

Hierin zou dan ook de verklaring voor het frequent voorkomen van – en dus de voorkeur voor – dat geledingssysteem in de Middelnederlandse letteren te vinden zijn. De toepassing van het geledingssysteem als didactisch hulpmiddel kan uitgebreid worden naar de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies.

Een verklaring voor de reden waarom de auteurs van de teksten die nu verzameld zijn in de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies net gekozen heb voor die dialoogconstructie en niet voor de gelijkaardige puntenconstructie kan slechts hypothetisch beantwoord worden. Anrooij bemerkt bijvoorbeeld dat het woord *poenten* pas in de eerste helft van de veertiende eeuw een aanzienlijke populariteit verwerft en breed wordt toegepast.¹⁴⁴ Misschien verkoos men daarvoor, naast andere woorden als *saken* en *dingen*, de dialoogstructuur. Een betere verklaring is dat de dialoogconstructie de auteurs in staat stelde om zowel gestructureerd een aantal wijze lessen te bundelen als die wijze lessen enige gezaghebbende kracht bij te zetten door de lessen in de mond te leggen van al dan niet anonieme theologen, geleerden en vertegenwoordigers van lekenspiritualiteit; een voordeel dat de puntenliteratuur niet heeft. Nog een plausibele mogelijkheid lijkt me dat uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies geïnspireerd zijn op een oudere, gezaghebbende en waarschijnlijk bekende tekst die de dialoog op dezelfde manier, namelijk

¹⁴⁴ Zie Van Anrooij 2002, 79.

als structureringsprincipe, gebruikt. De inspiratiebron zou dan hoogstwaarschijnlijk de Latijnse tekst kunnen zijn uit het *Verba seniorum*-gedeelte (in het Nederlands gekend als de *Spreuken der vaderen*) van de *Vitae Patrum* die aangeduid wordt met VII, 44 (boek 7, hoofdstuk 44).¹⁴⁵ Deze oorspronkelijk Griekse tekst werd in de vierde of vijfde eeuw vertaald in het Latijn en gebundeld in de *Vitae Patrum*.¹⁴⁶ De opvallende dialoogstructuur die kenmerkend is voor de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies vinden we hier terug:

Anachoretæ aliquando sapientes, sancti et spiritales, duodecim numero, congregati in idipsum, experierunt a semetipsis, dicere unumquemque quæ emendaverit in cella sua, et quam meditationem meditatus sit spiritualiter.

Et dixit primus, qui et senior eorum: Ego, fratres, ex quo coepi quiescere, totum crucifixi meipsum his quæ extrinsecus sunt actionibus, reminiscens quod scriptum est: Dirumpamus vincula eorum, et projiciamus a nobis jugum ipsorum. Et velut murum faciens [...] ne quid pravum faciat.

Secundus ait: Ego dixit, ex quo renuntiavi terræ: Hodie renatus es, hodie coepisti servire Deo, hodie hic inhabitare coepisti: sic esto quotidie peregrinus [...].
(Migne 1879, 1060)

De dialoogstructuur komt niet alleen perfect overeen met de teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies; er is zelf een duidelijk verwantschap tussen *Vitae Patrum* VII, 44 en de *Samenspraak van de twaalf heremieten*. De laatste tekst geldt immers als een vertaling/bewerking van de Latijnse tekst.¹⁴⁷ Het bestaan van de Middelnederlandse versie van dit deel uit de *Vitae Patrum* is nog nooit eerder opgemerkt.¹⁴⁸ De Duitse versie van de Latijnse tekst is wel bekend en krijgt in de secundaire literatuur de titel *Sprüche der zwölf Anachoreten*.¹⁴⁹ Waarschijnlijk is de link tussen de tekst die ik de *Samenspraak van de twaalf heremieten* heb genoemd en de Duitse *Sprüche der zwölf*

¹⁴⁵ Zie 'Spreuken der vaderen' in Deschamps 1972, 174-177. Zie Migne 1879, 1060-1064 (PL 73) voor een volledige editie van de Latijnse en Griekse tekst.

¹⁴⁶ Zie Williams 1996, 3*.

¹⁴⁷ Het is uiteraard niet zeker of een Latijnse tekst als directe bron gediend heeft voor de Middelnederlandse versie. De Middelnederlandse tekst kan evengoed gebaseerd zijn op een Duitse vertaling of een Duitse versie van die tekst.

¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld Hoffmann & Williams 1999, 458-464: 'III. Niederländische und niederdeutsche Fassungen'. Zie ook Robbe s.d. voor een overzicht van Nederlandse vertalingen van de *Vitae Patrum*. Het zevende boek van de *Vitae Patrum* ontbreekt volledig in deze lijst. Daarnaast wordt deze tekst in de handschriftenbeschrijvingen van Van de Ven 1990 en Wierda 2006 eveneens niet geïdentificeerd als zijnde een bewerking van de Latijnse tekst *Vitae Patrum* VII, 44. Mogelijk kende deze tekst in het Middelnederlands een afzonderlijke overlevering.

¹⁴⁹ Zie Honemann 1995a, 196-197. De Duitse versie wordt daar al geïdentificeerd als zijnde een bewerking van de Latijnse tekst *Vitae Patrum* VII,44.

Anachoreten, en daarmee de Latijnse tekst uit de *Vitae Patrum*, nooit eerder gelegd door het gebruik van een andere benaming om de sprekers, de kluizenaars, aan te duiden (heremieten in plaats van anachoreten).

Ook wil ik met betrekking tot de hypothese dat deze Latijnse tekst als inspiratiebron heeft gediend voor de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies wijzen op de manier waarop het woord *congregati* in de Middelnederlandse versie weergegeven wordt. *Congregare* betekent zoveel als ‘verzamelen’ of ‘vergaderen’. In tegenstelling tot de vertalingen *sassent bi ein andern* en *waren bi enander* die gebruikt zijn in de edities van de Duitse versies die ik heb kunnen raadplegen, wordt *congregati* in de Middelnederlandse versie uitgedrukt als *waren vergadert*.¹⁵⁰ Bij tien van de zestien teksten onder de titel *Exempel van de vijf leesmeesters* wordt diezelfde bewoording gebruikt. Dit zou op toeval kunnen berusten, maar het is toch een opmerkelijke gelijkenis.

In de zes teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies wordt de dialoogvorm met een inleiding waarin het aantal gesprekspartners wordt aangekondigd en clauskoppen met rangtelwoorden gebruikt als een geleidingssysteem om levenswijsheden op zo een gestructureerde manier te presenteren dat de leerinhoud gemakkelijk opgenomen kan worden. Deze toepassing van die dialoogvorm is niet enkel gelijkaardig met die van de *poenten*, er zijn zelfs elementen die erop wijzen dat de puntenliteratuur en de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies door samenstellers van middeleeuwse handschriften als één genre of alleszins als teksten met hetzelfde doel gezien werden. Het voornaamste verschil is dat waar puntenliteratuur het voordeel heeft een brede toepassing te hebben, de typische dialoogconstructie het voordeel heeft de levenslessen die erin gebundeld zijn te voorzien van autoriteit. Wanneer de levenslessen in de eenvoudige structuur van punten of de typische dialoogvorm gegoten zijn, kunnen ze op verschillende manieren overgeleverd worden: als afzonderlijke teksten of als delen van exempelen, betogen of traktaten.

¹⁵⁰ Voor de edities van de Duitse teksten, zie respectievelijk Wackernagel 1964 [1876], 600-603 Williams 1996, 264-266. Zie bijlage 3 voor een editie van de Middelnederlandse versie.

3 Overzicht van de genrekenmerken

In dit hoofdstuk worden de genrekenmerken van de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies die in het tweede gedeelte van de thesis gaandeweg aan bod zijn gekomen, gebundeld tot een overzichtelijk geheel. De acht kenmerken van Middelnederlandse groepsdialogen met een vooraf aangekondigd aantal gespreksdeelnemers die in het eerste deel van de thesis toegelicht zijn (zie I, 1.3), blijven uiteraard van toepassing op deze categorie, maar worden hier niet meer vermeld. Daardoor vormt dit gedeelte een beknopte samenvatting van het tweede deel van de thesis.

1. De teksten hebben een typerende dialoogvorm die eruitziet als volgt: een inleiding met een vermelding van het *aantal* gespreksdeelnemers gevolgd door een gelijk aantal uitspraken die elk voorafgegaan worden door een korte verhalend gedeelte waarin aan de hand van een *rangtelwoord* toegelicht wordt welke spreker/uitspraak aan de beurt is. Enkel bij de eerste en tweede spreker is het mogelijk dat er geen rangtelwoord gebruikt wordt, maar dat voor de eerste spreker 'een' en voor de tweede spreker 'dander' gebruikt wordt.
2. De hierboven beschreven dialoogvorm geldt als een geleidingssysteem dat dienst doet als didactisch hulpmiddel: een structuur waarin verschillende, al dan niet thematisch of vormelijk gelijkende uitspraken achtereenvolgens op een ordelijke manier gepresenteerd worden. Het is een structuur die het publiek in staat stelt de inhoud gemakkelijk in zich op te nemen.
3. De uitspraken bevatten (levens)wijsheden die op een persoonlijke of op een universele manier verwoord kunnen zijn. De teksten hebben daardoor een onderrichtende functie waarbij het accent telkens op een geestelijke en praktische levensleer ligt.
4. Er is geen kwantitatieve beperking met betrekking tot de lengte van de uitspraken. Ze kunnen kernachtig of uitgebreid verwoord zijn.
5. De gesprekspartners gelden als autoriteiten. De uitspraken krijgen zo een zeker gewicht.
6. De uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies kunnen voorkomen als afzonderlijke tekst of deel uitmaken van een groter geheel, bijvoorbeeld wanneer ze ingevoegd worden in traktaten, preken, betogen, exempelen etcetera.

III SYNTHESE

Een opvallende reeks teksten in Axters' 'Lijst van Middelnederlandsche disputacies' heeft het vertrekpunt gevormd voor de opbouw van een repertorium dat Middelnederlandse groepsdialogen met een vooraf aangekondigd aantal gespreksdeelnemers bundelt. Met behulp van de databank van de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, naslagwerken en handschriftencatalogi heb ik elf titels kunnen identificeren die in dit repertorium thuishoren. De teksten die onder die elf titels vallen, vormen de kern van mijn onderzoek.

Het eerste deel van de thesis vormt de rapportage van de zoektocht naar en identificatie – aan de hand van acht duidelijke kenmerken – van teksten die tot het repertorium zouden kunnen behoren. Uit een overkoepelende analyse is gebleken dat naast vormelijke en inhoudelijke overeenkomsten er ook sprake is van diversiteit in deze tekstenverzameling. Toch is het mogelijk om in die diverse groep teksten een bepaalde systematiek te ontdekken. Er zijn namelijk twee categorieën te onderscheiden.

De eerste categorie zijn de raadseldialogen, waartoe Hadewijchs *Mengeldicht 2* behoort en waartoe vier minneraadsel uit het handschrift-Van Hulthem behoren die toegeschreven zijn aan Bouden vander Lore: *Achte persone wenschen*, *Vier heere wenschen*, *Vijf heren wenschen* en *Vijf vrouwen wenschen*. Deze categorie is niet uitgebreid behandeld in mijn thesis. De korte analyse heeft zich enkel toegespitst op het element dat belangrijk is voor de indeling van het repertorium, namelijk de aanwezigheid van raadsels in teksten uit deze categorie. Het raadselaspect zorgt ervoor dat raadseldialogen niet eenvoudig onder te brengen zijn bij gekende dialoogtypes, zoals bijvoorbeeld bij de *de re ambigua colloqui*-teksten, waar in tegenstelling tot de raadseldialogen de verwerving van inzicht in een probleemstelling deel uit moet maken van de dialoog. Verdere bestudering van de teksten in deze categorie is zeker een aanrader voor verder onderzoek.

In de tweede categorie, de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies, bevinden zich zes teksten die een uitgebreide overlevering kennen: het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*, het *Exempel van de vijf leesmeesters*, de *Samenspraak van de tien meesters*, de *Samenspraak van de twaalf heremieten*, de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* en Ruusbroecs *Vanden XII beghinen* (1,1-119). Deze teksten bevatten geen raadsels, maar bieden adviezen en geven wijsheden mee voor een religieus, godgericht en deugdelijk leven.

Een analyse die als doel heeft de specifieke genrekenmerken van de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies toe te lichten, vormt de opzet van het tweede gedeelte van de thesis.

Een vergelijking van teksten uit deze categorie met teksten uit de genres – exempelen, spreuken en dialogen – waarbij ze in de secundaire literatuur geplaatst worden, is de eerste stap in het ontdekken van de genrekenmerken. Hieruit blijkt ten eerste dat de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies net zoals de exempelen een onderrichtende of moraliserende functie hebben. Het accent in de levenslessen verwerkt in de teksten die behoren tot uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies ligt namelijk op het praktische geestelijke leven en het deugdelijk handelen. De opbouw van deze teksten is echter anders dan die van exempelen: in plaats van één les krijgen we telkens meer dan twee lessen aangeboden in één tekst. Ten tweede toont de analyse van de uitspraken aan dat de term *spreuk* of *spreukenverzameling* niet omvattend genoeg is om de uitspraken of de teksten te beschrijven. Spreuken hebben immers een kwantitatieve beperking en worden meestal met veralgemenende bewoordingen uitgedrukt. Het merendeel van de uitspraken zijn daarentegen erg uitgebreid en dikwijls ook geformuleerd vanuit een persoonlijk standpunt door middel van de ik-persoon. De teksten lijken eerder sterke overeenkomsten te hebben met dictaverzamelingen waarin de uitspraken van heiligen, kerkvaders en filosofen die beperkingen niet hebben en waarin de uitspraken eveneens wijsheden bevatten. In tegenstelling tot dictaverzamelingen vormen deze teksten echter een dialogisch geheel en zijn ze dus van een andere aard dan gewone dictaverzamelingen. Ten derde is er dus wel sprake van een dialoogvorm, maar de teksten bezitten niet de interactiviteit die vaak van dialogen verwacht wordt. De vergelijking laat zien dat de teksten uit de categorie uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies niet simpelweg onder één van deze drie genres te plaatsen zijn.

De genrekenmerken die uit de vergelijking in het eerste hoofdstuk naar voren komen, wijzen erop dat een categorie of een nieuw genre met eigen genrekenmerken definiëren de beste methode is om deze teksten te beschrijven. Dit genre kenmerkt zich door het gebruik van de dialoogvorm als geledingssysteem om meerdere levenswijsheden op een gestructureerde manier te presenteren om zo het geheel van wijsheden aanschouwelijk te maken voor en gemakkelijker te laten verwerken door het publiek. De dialoogvorm moet wel voldoen aan twee voorwaarden: er moet een narratieve inleiding zijn waarin het aantal gesprekspartners wordt aangekondigd en elke uitspraak moet voorafgegaan worden door een kort narratief gedeelte waarin aan de hand van een rangtelwoord aangeduid wordt welke

spreker aan het woord is. In het tweede hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de gelijkenissen en verwantschappen die de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies hebben met de puntenliteratuur, een typisch en verbreid geleidingssysteem. Een belangrijke vaststelling is dat er aanwijzingen zijn dat de puntenliteratuur en de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies door samenstellers van middeleeuwse handschriften als teksten met hetzelfde doel gezien werden. Dit valt af te leiden uit de opschriften, tekstelementen zelf en de *Mitüberlieferung*. Het bestaan van de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies naast de puntenliteratuur kan erop duiden dat de eerstgenoemde groep gezien werd als het ideale kader dat het gezaghebbende karakter van dicta en overgeleverde uitspraken behield. Er is dus geen sprake van een reductie van de dialoog, maar wel van het gebruiken van de dialoog als structureringsmethode.

In het beschikbare tijdsbestek dat ik had voor deze thesis, was het niet haalbaar alle interessante zoekpaden te betreden. Deze thesis kan wel een mooi vertrekpunt vormen voor nieuw onderzoek naar dit type teksten dat verder gaat dan het construeren van de genrekenmerken. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan het inzicht dat een studie van de gebruikscontexten van de handschriften, waarin de uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies voorkomen, ons kan bieden in de functie en de overlevering van deze teksten. Een andere optie is een studie van de relatie tussen *Vitae Patrum* en enkele teksten, meer bepaald die waarin meesters aan het woord zijn, uit deze categorie. Voor één tekst heb ik een duidelijk verwantschap kunnen vaststellen, maar wie weet zijn veel van de al dan niet losse uitspraken eveneens ontleend aan de *Vitae Patrum*.

BIBLIOGRAFIE

Publicaties & handschriftenbeschrijvingen

ANONIEM 2004

Anoniem, 'Sprüche der fünf Lesemeister I und II [Korr./Nachtr.].' In: Christine Stöllinger-Löser (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2004, 1448. [Band 11]

AUER 1952

Albert Auer, *Leidenstheologie im Spätmittelalter*. St. Ottilien: Eos Verlag der Erzabtei, 1952. [Kirchengeschichtliche Quellen und Studien, 2]

AXTERS 1940

Stephanus Axters, 'De preek op den Gulden Berg door den Leesmeester van Straatsburg', *Tijdschrift voor taal en letteren* 28 (1940) 1, 5-58.

AXTERS 1943

Stephanus Axters, 'Over 'Quaestio disputata' en 'quaestio de quolibet' in de Middelnederlandse literatuur', *Ons geestelijk erf* 17 (1943), 31-70.

BERENDRECHT 1990

Petra Berendrecht, 'Maerlants *Eerste Martijn*: een 'leer-rijk' quodlibet?'; *Spektator* 19 (1990), 369-285.

BIERSCHWALE 2000

Heike Bierschwale, *Studien zur niederdeutschen und niederländischen Überlieferung der Meisterspruche*. Munster, 2000. (Schriftliche Hausarbeit im Rahmen der Ersten Staatsprüfung für das Lehramt für die Sekundarstufe II/I)

BIERSCHWALE 2003

Heike Bierschwale, 'Verachtet mir die Meister nicht! Überlegungen zu den spätmittelalterlichen "Meistersprüchen".' In: Nina Miedema & Rudolf Suntrup (red.), *Literatur, Geschichte, Literaturgeschichte. Beiträge zur mediävistischen Literaturwissenschaft*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2003, 879-893.

BIERSCHWALE 2004

Heike Bierschwale, 'Von fünf Meistern.' In: Christine Stöllinger-Löser (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2004, 472-474. [Band 11]

BÖMER 1906

Aloys Bömer, *Münster, Universitätsbibliothek, 741*. 1906. [online raadpleegbaar op:] http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Muenster_700408990000.html [15/04/2015] (handgeschreven notities)

BRINKERINK 1906

Dirk Adrianus Brinkerink, 'Uitspraken en exempelen', *De Katholiek* 130 (1906), 185-198.

BRINKMAN1994

Herman Brinkman, 'Rijmspreuken en profane ethiek.' In: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 230-245.

BRINKMAN & SCHENKEL 1997

Herman Brinkman & Janny Schenkel, *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2°22*. Hilversum: Verloren, 1997.

BRINKMAN & SCHENKEL 1999

Herman Brinkman & Janny Schenkel, *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589.623*. Hilversum: Verloren, 1999. [Band 1]

BRUGMANS E.A. 1922

H. Brugmans e.a., *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae. Band I: Libri theologici*. Den Haag, 1922.

BUSHEY 1995

Betty C. Bushey, 'Sprüche der fünf Lesemeister I und II und verwandte Texte.' In: Christine Stöllinger-Löser (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1995, 192-195. [Band 9]

BUSHEY 1996

Betty C. Bushey, *Die deutschen und niederländischen Handschriften der Stadtbibliothek Trier bis 1600*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.

DAVID 1863

Jan van Ruusbroec, *Vanden twaelf Beghinen*. Geëditeerd door Jean Baptiste David. In: Jean Baptiste David, *Jan van Ruusbroec Werken. Deel 5: Vanden twaelf beghinen*. Gent: Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen, 1863. [online raadpleegbaar op:] http://www.dbnl.org/tekst/ruus001vlae05_01/ruus001vlae05_01_0002.php [11/05/2015]

DE BAERE E.A. 2000

Jan van Ruusbroec, *Vanden XII Beghinen*. Geëditeerd door M.M. Kors. In: Guido de Baere e.a. (ed.), *Jan van Ruusbroec. Opera Omnia. 7A. Vanden XII Beghinen. Text and Apparatus*. Tiel/Turnhout: Lannoo/Brepolis, 2000. [Volume 10]

DE BAERE & KORS 2000

Guido de Baere (ed.) & M. M. Kors, *Jan van Ruusbroec. Opera Omnia. 7. Vanden XII Beghinen. Prolegomena*. Tiel/Turnhout: Lannoo/Brepolis, 2000. [Volume 10]

DE BRUIN 1940

Cebus Cornelis de Bruin (ed.), *Middelnederlands geestelijk proza*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1940

DEGERING 1905

Hermann Degering, *Münster, Universitätsbibliothek, 730*. 1905. [online raadpleegbaar op:] http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Muenster_700408950000.html [11/05/2015]
(handgeschreven notities)

DESCHAMPS 1972

Jan Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Leiden: E.J. Brill, 1972. [online raadpleegbaar op:] <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=desc001> [11/05/2015]

DESCHAMPS & MULDER 2002

Jan Deschamps & Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België (voorlopige uitgave)*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2002. (Vijfde aflevering)

DE VOOYS 1900

Cornelis Gerrit Nicolaas De Vooy, *Middelnederlandsche legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof in de middeleeuwen*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1900.

DE VOOYS 1953

Cornelis Gerrit Nicolaas De Vooy, *Middelnederlandse stichtelijke exempelen*. Zwolle: W.E.J. Tjeink Willink, 1953.

DOLCH 1908/1909

Walther Dolch, *Amsterdam, Universitätsbibliothek, I E 34*. 1908/1909. [online raadpleegbaar op:] http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Amsterdam_70001420000.html [15/04/2015] (handgeschreven notities)

DOLCH 1909

Walther Dolch, *Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen. Auf Grund der Handschriften dargestellt. Teil I*. Weida i. Th.: Thomas & Hubert, 1909.

EPINEY-BURGARD 1984

G. Epiney-Burgard, 'L'influence des béguines sur Ruusbroec.' In: P. Mommaers & N. De Paepe (red.), *Jan van Ruusbroec. The sources, content and sequels of his mysticism*. Leuven, 1984, 68-85.

ERMENS & VAN DIJK 2008

Daniël Ermens & Willemien van Dijk, *Repertorium van Middelnederlandse preken in handschriften tot en met 1500. IV. Aerdenhout-Darmstadt*. Leuven: Peeters, 2008. (Miscellanea Neerlandica XXIX, 4)

FRAETERS 1993

Veerle Fraeters, 'ÖNB 2372. Inhoud en functie van een Middelnederlands alchemistisch handschrift', *Scientiarum Historia* 19 (1993), 1.

FRAETERS 1999

Veerle Fraeters, *Gods gouden thesaurus. Het Middelnederlandse handschrift ÖNB, 2372 in de alchemistische traditie*. Leuven: Peeters, 1999.

HAGEN 1912

Paul Hagen, *Lübeck, Stadtbibliothek, Ms. Theol. germ. oct. 89*. 1912. [online raadpleegbaar op:] http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Luebeck_700382960000.html [11/05/2015] (handgeschreven notities)

HEGMAN 1966

W.E. Hegman, 'Het Conincspel in de Middelnederlandse Letterkunde', *Handelingen van Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal-, Letterkunde en Geschiedenis* 20 (1966), 183-228.

HILG 1981

Hardo Hilg, *Das 'Marienleben' des Heinrich von St. Gallen. Tekst und Untersuchung, mit einem Verzeichnis deutschsprachiger Prosamarienleben bis etwa 1520*. München, 1981. (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters, 75)

HOFFMANN & WILLIAMS 1999

Werner J. Hoffmann & Ulla Williams, 'Vitaspatrum.' In: Christine Stöllinger-Löser (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1999, 449-466. [Band 10]

HOGENELST 1997A

Dini Hogenelst, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke. Deel 1: Studie*. Amsterdam: Prometheus, 1997.

HOGENELST 1997B

Dini Hogenelst, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke. Deel 2: Repertorium*. Amsterdam: Prometheus, 1997.

HONEMANN 1995A

Volker Honemann, 'Sprüche der zwölf Anachoreten.' In: Christine Stöllinger-Löser (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1995, 201-205. [Band 9]

HONEMANN 1995B

Volker Honemann, 'Sprüche der zwölf Meister zu Paris.' In: Christine Stöllinger-Löser (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1995, 201-205. [Band 9]

INDESTEGE S.D [1951]

Luc Indestege, *Middelnederlandse geestelijke gedichten, liederen, rijmspreuken en exempelen*. Gent: Eramsus, s.d. [1951].

KINABLE 1995

Dirk Kinable, 'Boendales Jans teesteye: een structurele analyse', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995), 323-345.

KINABLE 1998

Dirk Kinable, *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van "Jans Teesteye" en de "Lekenspiegel"*. Leiden: Dimensie, 1998.

KINABLE 2008

Dirk Kinable, 'Latijnse en Middelnederlandse 'disputaties'. Babelse tweespraak en lexicale analyse', *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 15 (2008), 70-95.

KUIPER E.A. 1992

Kuiper e.a., 'Bouden vander Lore: Achte persone wenschen.' In: Hans van Dijk, W.P. Gerritsen, Orlanda S.H. Lie en Dieuwke E. van der Poel (eds.), *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem*. Hilversum: Verloren, 1992. (Middeleeuwse Studies en Bronnen, 33)

KUNISCH 1969

Hermann Kunisch (red.), *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch*. Berlijn: Duncker & Humblot, 1969.

LIEFTINCK 1936

Gerard Isaac Lief tinck, *De Middelnederlandsche Tauler-handschriften*. Groningen/Batavia: J.B. Wolters, 1936.

LIEVENS 1963

Robrecht Lievens, *Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa*. Gent, 1963.

LIEVENS 2003

Robrecht Lievens, *Het evangelie van de wilde adelaar*. Leuven: Peeters, 2003.

MERTENS 1989

Thom Mertens, 'Lezen met de pen. Ontwikkelingen in het laatmiddeleeuws geestelijk proza.' In: F.P. van Oostrom en F. Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde. Stand en toekomst. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988*. Hilversum: Verloren, 1989, 187-199. (Middeleeuwse Studies en Bronnen, 14)

MERTENS 2001

Thom Mertens, 'De onbereikbaarheid van de geliefde: Een minnente claege van Hendrik Mande.' In: P. Nijs & K. Meyers (red.), *De onbereikbaarheid van de geliefde: pareltjes van Nederlandse en Rijnlandse mystiek*. Leuven: Peeters, 2001.

MERTENS 2013

Thom Mertens, *Kleuren naar wit. Middelnederlandse geestelijke literatuur. Syllabus bij de cursus 1006FLWTLN 'Nederlandse letterkunde: oudere geestelijke letterkunde'*. S.l.: Universiteit Antwerpen, 2013.

MIGNE 1879

Jacques Paul Migne. *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*. Parijs, 1879. (Patrologia Latina, 73)

REYNAERT 1994

Joris Reynaert, 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding.' In: Joris Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, 9-36.

REYNAERT 1996A

Joris Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de Universiteit te Gent (II/1). De handschriften verworven na 1852 (deel 1)*. Gent: s.n., 1996. (Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 182)

REYNAERT 1996B

Joris Reynaert, 'Gespreksvorm, rolverdeling en personages in de Martijns', *Queeste* 3 (1996), 179-190.

ROBBE S.D.

Joost Robbe, *Liste des manuscrits contenant la traduction néerlandaise des Vitas Patrum*. S.d. [online raadpleegbaar op:]
<http://www.opvs.fr/sites/default/files/Liste%20des%20manuscrits%20contenant%20la%20traduction%20néerlandaise%20des%20Vitas%20Patrum.pdf> [15/06/2015]

SCHEPERS 2014

Cornelis Schepers, 'Middelspraecke : een unieke mystieke dialoog in een Mechels handschrift (Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Hs. Neerl. 36)', *Ons geestelijk erf* 85 (2014) 1-2, 68-134.

TEEUWEN 2003

Mariken Teeuwen, *The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages*. Turnhout: Brepols, 2003. (Etudes sur le vocabulaire intellectuel du Moyen Age, 10)

UBBINK 1978

Rijkert Alex Ubbink, *De receptie van Meister Eckhart in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen. Een studie op basis van Middelnederlandse handschriften*. Amsterdam: Rodopi, 1978. (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 34) (Proefschrift)

VAN ANROOIJ 2002

Wim van Anrooij, "'Poenten" in de Middelnederlandse letterkunde. Een geleidingssysteem in het zakelijke en discursieve vertoog.' In: Wim van Anrooij e.a., *Al t' Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam: Prometheus, 2002, 65-80.

VAN BORK E.A. 2012-2014A

Gerrit Jan van Bork e.a., 'Dialoog.' In: Gerrit Jan van Bork e.a., *Algemeen letterkundig lexicon*. 2012-2014. [online raadpleegbaar op:]
<http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=dela012alge01> [15/04/2015]

VAN BORK E.A. 2012-2014B

Gerrit Jan van Bork e.a., 'Exemplum.' In: Gerrit Jan van Bork e.a., *Algemeen letterkundig lexicon*. 2012-2014. [online raadpleegbaar op:]
<http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=dela012alge01> [15/04/2015]

VAN BORK E.A. 2012-2014C

Gerrit Jan van Bork e.a., 'Gnomische vormen.' In: Gerrit Jan van Bork e.a., *Algemeen letterkundig lexicon*. 2012-2014. [online raadpleegbaar op:]
<http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=dela012alge01> [20/04/2015]

VAN BORK E.A. 2012D

Gerrit Jan van Bork e.a., 'Spreek.' In: Gerrit Jan van Bork e.a., *Algemeen letterkundig lexicon*. 2012-2014. [online raadpleegbaar op:]
<http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=dela012alge01> [20/04/2015]

VAN DER POEL 1992

Dieuwke E. van der Poel, 'Minnevragen in de Middelnederlandse Letterkunde.' In: Frank Willaert e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam, Prometheus, 1992, 207-218.

VAN DE VEN 1990

Jeroen van de Ven, *Handschriften en handschriftenfragmenten in het bezit van de Theologische Haculteit Tilburg*. Tilburg: Tilburg University Press, 1990.

VAN ITERSON 1857

Frederik H.G. van Iterson, *Stemmen uit den voortijd, die wel verdienen nog eens gehoord te worden, verzameld uit een viertal handschriften der 14de en 15de eeuw*. Leiden: D.J. Couvée, 1857.

VAN MIERLO 1952

Hadewijch, *Mengeldichten*. Opnieuw uitgegeven door Jozef van Mierlo. Antwerpen/Brussel/Gent/Leuven: Standaard Boekhandel, 1952.

VAN VELDHUIJSEN 1988

P.L. van Veldhuijsen, 'Een quodlibetale kwestie van Thomas van Aquino', *Millenium 2* (1988), 144-149.

VERBIJ-SCHILLINGS 1993

Jeanne M.C. Verbij-Schillings, 'Woord en weerwoord. Over functionele vormgeving van exempelen.' In: Thom Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 108-123.

WACKERNAGEL 1873

Wilhelm Wackernagel, *Altdeutsches Lesebuch*. Basel: Schweighauserischen Verlagsbuchhandlung, 1873.

WACKERNAGEL 1964 [1876]

Wilhelm Wackernagel, *Altdeutsche Predigten und Gebete aus Handschriften*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1964. [Herdruk van 1876]

WACKERS 1996

Paul Wackers, 'Het belang van de studie van verzamelhandschriften.' In: Gerard Sonnemans (red.), *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994*. Hilversum: Verloren, 1996, 23-38.

WACKERS 2008

Paul Wackers e.a. (red.), 'Tweespraak. Het continuüm van Middelnederlandse literatuur en Latinitas', *Queeste 15* (2008).

WARNAR 2000

Geert Warnar, 'De verzen uit Jan van Ruusbroecs "Vanden twaelf beghinen in handschrift Leiden, UB, Ltk 219. Gemoraliseerde mystiek"', *Nieuw Letterkundig Magazijn 18* (2000), 34-37.

WARNAR 2011

Geert Warnar, 'The Discovery of the Dialogue in Dutch Medieval Literature: A discourse for Meditation and Disputation'. In: Karl Enekel & Walter Melion (red.), *Meditatio – Refashioning the Self. Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*. Leiden/Boston: Brill, 2011, p. 69-88.

WIERDA 2006

Lydia Wierda, *Catalogus van de handschriften, incunabelen en postincunabelen uit het bezit van de orde der minderbroeders-kapucijnen in Nederland, nu aanwezig in de Bibliotheek van de Theologische Faculteit Tilburg*. Leuven: Peeters, 2006.

WILLAERT 1993

Frank Willaert, 'De prozaïst als dichter. Berijmd proza en verzen in de werken van Ruusbroec.' In: Thom Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 141-155.

WILLEMS 1837

Jan Frans Willems (ed.), 'Oude rijmspreuken', *BM 1* (1837), 99-136.

WILLEMS 1842

Jan Frans Willems (ed.), 'Oude rijmspreuken en priamelen', *BM 6* (1842), 184-217.

WILLIAMS 1996

Ulla Williams, *Die 'Alemannischen Vitaspatrum'. Untersuchungen und Edition*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996. (Texte und Textgeschichte 45)

Geraadpleegde databanken

GAMPER E.A., *Handschriftencensus. Eine Bestandsaufnahme der handschriftlichen Überlieferung deutschsprachiger Texte des Mittelalters*. 2012. [online raadpleegbaar op:] <http://www.handschriftencensus.de> [15/06/2015]

HUYGENS ING & CENTRUM VOOR DE BIBLIOGRAFIE VAN DE NEERLANDISTIEK, *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap*. 2008-. [online raadpleegbaar op:] <http://www.bntl.nl/bntl/> [10/04/2015]

INSTITUUT VOOR NEDERLANDSE LEXICOLOGIE, *De geïntegreerde taalbank. Historische woordenboeken op het internet. Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 2007-2010. [online raadpleegbaar op:] <http://gtb.inl.nl> [10/04/2015]

INSTITUUT VOOR NEDERLANDSE LEXICOLOGIE, *De geïntegreerde taalbank. Historische woordenboeken op het internet. Middelnederlandch woordenboek*. 2007-2010. [online raadpleegbaar op:] <http://gtb.inl.nl> [10/06/2015]

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK VAN NEDERLAND, *Medieval Manuscripts in Dutch Collections*. S.d. [online raadpleegbaar op:] <http://www.mmdc.nl/static/site/index.html> [10/06/2015]

UNIVERSITEIT LEIDEN, *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*. 1991-.
[online raadpleegbaar op:] <http://www.bibliotheek.leidenuniv.nl/bijzondere-collecties/handschriftenarchievenbrieven/bnm.html#database> [15/06/2015]

Geraadpleegde handschriften

AVERBODE, NORBERTIJNENABDIJ: IV 313

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK: 1654-55

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK: 3067-73

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK: 11150

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK: 15131

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK: 19565

GENT, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK: 1080

Beschrijving: Leven van Jezus, sermoenen, exempelen en devoties in het Middelnederlands. 2de helft 15de eeuw.

GENT, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK: 1330

Beschrijving: Henricus Suso, Joannes Tauler e.a., Ascetische en mystische traktaten, exempelen, gebeden, goede punten, etcetera. 15de eeuw.

GENT, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK: 1353

Beschrijving: Middelnederlands devotieboek, met berijmde gebeden. 1394.

GENT, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK: 1761

Beschrijving: Devote tractaten en exempelen. Leven, translatie en mirakelen van Sint-Barbara. 1448.

TILBURG, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK: TFK 12

Geraadpleegde reproducties beschikbaar in het Ruusbroecgenootschap

FICHE-0005

Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek: Theol. 2194

FILM-0042

Brussel, Koninklijke Bibliotheek: II 112

FILM-0663

Brussel, Koninklijke Bibliotheek: II 112

FILM-0709

Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin -- Preussischer Kulturbesitz: Germ. Oct. 329

FILM-0729

Brussel, Koninklijke Bibliotheek: IV 296

FILM-0788

Leipzig, Universitätsbibliothek: 1518

FILM-0887

Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin -- Preussischer Kulturbesitz: Germ. Oct. 329

BIJLAGEN

Bijlage 1: Zoektermen

Zoektermen voor de BNM-database en de MMDC-database

- Acht(e)
- Collacie(s), collatie(s)
- Colloquium, colloquii
- Dialog, dialogen, dialoghe, dialoogtraktaat
- Dictum, dicta
- Die eerste seit, die eerste seghet, de eerste zegt, die ierste spreect
- Disputatie(s), disputacie(s)
- Dertien
- Exempel(en)
- Geseit, geseijt
- Hermite(n), heremiet(en), her(e)mijt(en), hermyt(en), heremite(n)... en andere varianten
- Magister
- Meester(s), lesemeester(s), leesmeester(s), leysmeester(s), meister(e), meyster(e), leermeester(s) ... en andere varianten
- Minneraadsel(s), minnevraag, minnevragen
- Praag, Prag
- Parijs, Paris
- Persone(n)
- Samenspraak, samenspraken, samenspraeck, samenspraek
- (het) sate(n)
- Sechde, seide, secht... en andere varianten
- Spraak, sprake, spraeck... en andere varianten
- Spraken, spreken
- Spreuk(en), spreuke
- Spruch(e)
- Tien, X
- Twaalf, twaelf, twalef, XII
- Tweespraak, tweespraken
- (waren) vergadert, vergaderde, vergaderinge
- Van verduldigh liden, van verduldighe(n) lidene
- (sijn) verheven
- Vier(e)
- Vijf, vive, vif, vijfve... en andere varianten

- Vraeghet, vraeghede, vraegde... en andere varianten
- Zaten
- Zes, ses
- Zeven, seven

Zoektermen voor de BNTL-database

- Collatie
- Dialoog, dialogen
- Disputatie en varianten
- Exempel
- Koningsspel en varianten
- Minneraadsel, minnevragen
- Raadsel(s), raadselliteratuur
- Samenspraak
- Spreuk(en)
- Strijddedicht
- Tweespraak

Bijlage 2: Repertorium

Repertorium van Middelnederlandse groepsdialogen met een vooraf aangekondigd aantal gespreksdeelnemers

I RAADSELDIALOGEN

- 1 Bouden vander Lore, *Achte persone wenschen*
Editie: Brinkman & Schenkel 1999, 250-254.

Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 15589-623 / f. 33ra-34rb
Opschrift: Achte persone wenschen
Incipit: Achte persone saten / Op enen lichten dach / Ende si dronken wel
ende aten

- 2 (Bouden vander Lore), *Vier heere wenschen*
Editie: Brinkman & Schenkel 1999, 555-559.

Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 15589-623 / f. 99rb-100rb
Opschrift: De viere heren wenschen
Incipit: Het saten here viere / In eenre salen wijt / Bi enen schonen viere

- 3 (Bouden vander Lore), *Vijf heren wenschen*
Editie: Brinkman & Schenkel 1999, 412-415.

Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 15589-623 / f. 68ra-69ra
Opschrift: De vijf heren wenschen
Incipit: Het saten heren vive / In eenre schoender steden / Bi enen schonen
wive

- 4 (Bouden vander Lore), *Vijf vrouwen wenschen*
Editie: Brinkman & Schenkel 1999, 426-431.

Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 15589-623 / f. 71va-72va
Opschrift: De vijf vrouwen wenschen
Incipit: Het saten vrouwen scone / vive in eenre steden / Ende elc die droech
een crone

- 5 Hadewijch, *Mengeldicht 2*
Editie: Van Mierlo 1952, 14-18.

Onder andere als onderdeel van volgende handschriften:ⁱ
Antwerpen, Ruusbroecgenootschap: Neerl. 385 II
Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 2877-78 / f. 132r-147r
Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 2879-80 / f. 87r-101v
Gent, Universiteitsbibliotheek: 941 / f. 74v-85r
Incipit: Viere meestere seiden enen coninc / Welc ware die staereste dinc

- 1 Anoniem, *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*
 Editie: Zie bijlage 3, 81-83.
- Signatuur: *Averbode, Norbertijnenabdij: IV 313 / f. 161v-163rⁱⁱ
 Incipit: Doen Sinte Bernaert op sijn sterven lach doen sende hy om sijnre
 bruederen vive dien hem alre best bevielen ende vraechden enen
 yghelijken by sonderlighen hoe hy hem ghehouden hadde in
 gheesteliken leven
- Signatuur: *Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz: Germ.
 Oct. 329 / f. 89r-89v
 Opschrift: Ind si wurden ouch al vunf preister gewijt up eyne dach
 Incipit: Synt Bernart hadde gelaissen up eyn zijt an der aderen ind had gerne
 yet gehoirt van gode ind he hadde vunff broder gecleit up eynen dach
- Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 1956-57 / f. 189v-190v
 Opschrift: Van sinte Bernaert
 Incipit: Sinte Bernaert die nam op een tijt uut sinen brueders vive
 sunderlinghe ende enen ygheliken dien vraeghde hi een vraghe
- Signatuur: *Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 11150 / f. 239v-240v
 Opschrift: Exempel
 Incipit: Sinte Bernaert die nam op een tijt uut sinen brueders vijf sonderlinge
 ende enen ygheliken die vraechde hi ene sonderlinge vraghe
- Signatuur: *Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 19565 / f. 36r-39r
 Incipit: Sinte Bernart sat tere tijt in colatien met v broederen
- Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: II 112 / f. 126r-126vⁱⁱⁱ
- Signatuur: *Gent, Universiteitsbibliotheek: 1080 / f. 211r-211v
 Opschrift: Exempel
 Incipit: Sinte Bernairt die nam op een tijt uut sinen brueders vijf sonderlinge
 brueders ende enen ygeliken vraechde hi ene sonderlinghe vraghe
- Signatuur: *Gent, Universiteitsbibliotheek: 1330 / f. 96r-98r
 Incipit: Het gheviel op een tijt dat mijn here sente Bernaert sat onder
 v sijnre broeders omme te hebbene met hen collacie
- Signatuur: *Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek: Theol. 2194 / f. 68v-
 69r^{iv}
 Opschrift: Hier nae volgen die vijf vraghen dien die heilighe leerrar sancte
 Bernardus vraghede vijf broederen waermede sy den here alre
 trouwelicste diende
 Incipit: Die eerste seyde Ick heb versmaet die werelt Die ander seyde ick heb
 verduhdich gheweest in minen liden
- Signatuur: Münster, Universitätsbibliothek: 730 (verbrand) / p. 152^v
 Incipit: Et ghevel to eenre tijt dat sunte Berent ghelaten hadde totter aderen so
 dat he vor sich dede komen vijve van sijnen broderen

Signatuur: Rotterdam, Gemeentebibliotheek: 96 G 6 / f. 12r-12v
Incipit: Sunte Bernardus hadde viiff broders den he vragede wat ere oefnynghe weren De erste sprac: Ic versmae de werlt

Signatuur: Tilburg, Universiteitsbibliotheek: KHS 13 / f. 148v-149v
Incipit: Men leest dat sinte Bernaerdus die heijlighe abdt hadde vijf broeders van sonderlinghe devocien den welcken hij vraechde wat haer oefeninghe was

Signatuur: Weert, Gemeentemuseum: CMW 33 / f. 156v-157v
Opschrift: Vijf vraghen die de heleghe leeraer sinte Bernaerdts vragede vijf broeders ende begheerde van elken te weten waarmede dat hij den heere alre ghetrouwelijcx diende
Incipit: Die eerste sprac: Ic hebbe die werelt versmaet

2 Anoniem, *Exempel van de vijf leesmeesters*

Editie: Zie bijlage 3, 84.

Signatuur: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA: I D 21 / f. 139r-139v
Incipit: Het waren vijf lesemeyster vergadert ende spraken van gode

Signatuur: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA: I F 13 / f. 144r-144v
Opschrift: Van verduldighen liden
Incipit: Het waren vijf lesemeesters vergadert ende spreken van gode

Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 3041 / f. 81r-83v
Opschrift: Van v mesters die spraken van verduldighen liden
Incipit: Die eerste mester. Die eerste meester seide: Hadde yet beters gheweest dan liden, god en hadde sinen een gheboren sone so vele lidens niet ghegheven

Signatuur: *Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 3067-73 / f. 124v-125v
Incipit: Het waren v meesteren vergadert ende spraken van gode. Die ierste spraeck van verduldegheden liden

Signatuur: *Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 15131 / f. 30r-31r
Incipit: Het waren v lesemeesters vergadert in een ende spraken van gode Die eerste sprach van verduldeghen lidene

Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: II 297 / f. 115r-116r
Opschrift: Hoe oerboeric dat het es te sijne in doeghene om Gods willen
Incipit: Het waren v leesmeesters te gader ende bereyden hem wat si wat si van gode spreken wouden. Die eerste sprac van verduldighen doeghene ende seide

Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: II 6907 / f. 201v-202v
Opschrift: Van lijden hoe edel ende salich dat is
Incipit: Het waren vijf leesmeesters vergadert te samen ende spraken van gode. Die eerste sprack van verduldighen lidene

Signatuur: *Brussel, Koninklijke Bibliotheek: IV 296 / f. 153r-153v^{vi}
Opschrift: Vanden verduldeghen lidene merckelike poenten
Incipit: Het waren vijf leesmeesters vergadert te samen spraken van gode. ende sonderlinge vanden verduldeghen lidene. Die eerste meester sprac

Signatuur: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 73 E 24 / f. 214va-214vb
Incipit: Het waren vijf leesmeesters vergadert ende worden des te rade, dat si van gode spreken wouden

Signatuur: *Gent, Universiteitsbibliotheek: 1330 / f. 109r-109v
Incipit: Het waren V leesmeestere vergadert ende spraken van gode. Die eerste seide van verduldeghen lidene ende seide. hadde iet beters gheweest dan liden

Signatuur: *Gent, Universiteitsbibliotheek: 1353 / f. 82v-83v^{vii}
Opschrift: Dit es van V lesemeesters
Incipit: Het waren V lesemeesters bi een vergadert ende worden te rade wat si van gode spreken wouden. Die eerste sprac van verduldeghen lidene

Signatuur: Heidelberg, Universitätsbibliothek: Salem VII 4d / f. 199v-200r
Opschrift: Van den vijf leesmeesters
Incipit: Het waren vijf leesmeesters bi een vergadert ende worden te rade wat si van gode spreken woude

Signatuur: Keulen, Historisches Archiv: GB oct. 55 / f. 78r-78v
Incipit: Et waeren vijf meisters by een ende worden to raede wat sy van gode spreken wolden. Die irste sprac van geduldighen liden ende segede

Signatuur: Münster, Universitätsbibliothek: 741 (verbrand) / p. 430-432
Incipit: Het waren vijf lesemeesters in enre stede de worden te rade wat se spreken wolden

Signatuur: Würzburg, Universitätsbibliothek: m.ch.q. 144 / f. 135r-136v
Incipit: Het waren vijf leesmeesters te gader ende berieden hem wat sij van gode spreken wilden

Signatuur: Zwolle, Historisch Centrum Overijssel: Emmanuelshuizen 13 / f. 78v-80r
Opschrift: Van verduldich lyden
Incipit: Het waeren vyf meysteren die spraken onderlinge van lyden om God. Die ierste sprac hadde yet beters gheweest dan verduldich lyden

3 Anoniem, [*Samenspraak van de tien meesters*]
Editie: Brinkerink 1906, 187-190.

Signatuur: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 133 F 22 / f. 82v-84r
Incipit: Dat waeren eyns wise leismeysteren bi een ander ende worden toe spreken Soe wat sij van gade wolden spreken

4 Anoniem, (*Samenspraak van de twaalf heremieten*)
[*Vitae Patrum VII, 44 (Verba seniorum)*]
Editie: Zie bijlage 3, 86-90.

Signatuur: *Tilburg, Universiteitsbibliotheek: TFK 12 / f. 9r-15v
Opschrift: Van XII hermiten die te gader spraken van hoere oefeninge
Incipit: Het waren XII hermiten vergadert tenen tiden die ene vragede den anderen hoe hi sinen tijt overlede ende wat sine oefeninge was

5 Anoniem, *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*
Editie: Zie bijlage 3, 77-80.

- Signatuur: Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz: Germ. Qu. 525 / f. 166r-168v
Opschrift: Hyr begynnen suverlike punte de twelf mesters spreken
Incipit: Twelf mesters syn verheven in der schole van Parrijs
- Signatuur: *Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 15131 / f. 8r-14r^{viii}
Incipit: Twalef meesters sijn verheven in der scolen te Parijs ende yelc spreect sinen Die eerste meester spreect
- Signatuur: *Gent, Universiteitsbibliotheek: 1330 / f. 89r-92v
Incipit: Twaelf meestre sijn verheven inder scolen te Parijs elke sprict sinen sin. Die eerste spreket. beter es die sonde ghelaten doer god dan also vele daervore gheleden
- Signatuur: Leiden, Universiteitsbibliotheek: BPL 2473 / f. 139v^{ix}
Incipit: Twelf meesters sijn verhaven inder scolen te Parijs
- Handschrift: Leiden, Universiteitsbibliotheek: LTK 313 / f. 208v-214r
Incipit: Item XII meijsters van Parijs inder scolen verheven spreken een sentencie een ijghelic sijn sin Ende sijn sonderlinghe schoen ende notabel
- Signatuur: Lübeck, Stadtbibliothek: Theol. Germ. 1 / f. 16va-17va^x
Opschrift: Twelf meystere spreken van der warheit
Incipit: Van der neghste warheit to gade spreken XII meystere. De ene meyster sprak
- Signatuur: Lübeck, Stadtbibliothek: Theol. Germ. 29 / f. 306r-308^{xi}
Incipit: Dat seten twelf meystere to Paris. Eyn jewelik sprak sinen rad.
- Signatuur: Lübeck, Stadtbibliothek: Theol. Germ. 66 / f. 98r-106^{xii}
Incipit: Dat seten twelf meystere to samende to Parijs unde jewelk de sprak synen sproke
- Signatuur: Lübeck, Stadtbibliothek: Theol. Germ. 89 (vermist) / f. 200r-207r
Opschrift: Van twolf meysteren
Incipit: Id seten twolf meystere by en ander to Parijs. unde eyn jewelk meyster sprak eyne sproke De eyrste meyster sprak. beter unde loueliker were die sunde ghelaten dorch got^{xiii}
- Signatuur: Riga, Akademija Nauk Latviiiskoj SSR, Fundamental'naja Biblioteka (ANLB): 4 / f. 1r-?^{xiv}
- Signatuur: Würzburg, Universitätsbibliothek: m.ch.q. 144 / f. 138v-141r
Opschrift: Exscempel
Incipit: Twalef meesters sijn verheven inder scolen te Parijs ende elc sprack sinen sin

- 6 Jan van Ruusbroec, *Vanden XII beghinen*
Editie: De Baere e.a. 2000, 5-15.

Voor een beschrijving van de overlevering, zie De Baere & Kors 2000, 124-134.

Incipit: Het saten XII beghinen / ende spraken omme her Jhesuse den finen, /
ieghewelc in haer ghedachte.

GERELATEERDE TEKSTEN

- 1 Anoniem, [*Exempel van meesters te Parijs*]

Editie: De Vooys 1953, 36.

Signatuur: *Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 1654-55 / f. 73v^{xv}

Opschrift: Exempel

Incipit: Het waren te Parijs vele meesters die waren vergadert omme subtile
dingen te onderzoeken

Signatuur: Keulen, Historisches Archiv: W* 25 / f. 55r-56r

Incipit: Het waren te Parijs vele meesters vergadert om suptijl dingen te
ondersueken

- 2 Anoniem, *Neghen scoen punten*

Editie: Brinkman & Schenkel 1997, 796-798.

Signatuur: Assen, Drents Archief: Oldenhuis Gratama 929 / f. 81r-87r

Opschrift: Neghen schone punten die verdoent worden enen gueden man

Incipit: Een guet mensche begheerde te wetene van onse here waeran dat hi
hem best oefnen mochte

Signatuur: Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 3026-30 / f. 120r-120v

Incipit: Een goet mensche begeerde te wetene van Gode onsen heere waer
mede datti hem meest oefnen mochte

Signatuur: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 73 G 29 / f. 73r-74v^{xvi}

Opschrift: Dat sijn neghen scoen punten dien ghetoent waren enen heylighen
man

Incipit: Een goet mensche begeerde te weten van onsen here waarmede dat hi
hem oefnen mocht, dat hem alre behagelicste waer

Signatuur: *Gent, Universiteitsbibliotheek: 1761 / f. 43r-45r

Opschrift: Dit sijn die IX doechden mede te hemelrike te comene. Merct wel.

Incipit: Een goet mensche begheerde te wetene van onsen heere, waer mede
dat hi hem alder best dienen mochte. Endi hi was weerdich van onsen
here te hooren een sulch antwerde, de welke was aldus

Signatuur: Luik, Bibliothèque du Grand Séminaire (BPAM): Section historique 6
N 8 / f. 252r-252v

Opschrift: Dit sijn neghen scoen punten die verdoent waren enen man

Incipit: Een goet mensche begheerde te weten van onsen here, waeraen dat hi
oefnen mocht, dat hem goeds alre meest worde

- Signatuur: Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek: Poet. et Philol. Fol. 22 / f. 178ra-178va
 Incipit: Een goet mensche begheerde te weten an onsen heere waeran dat hi hem best oefenene mochte
- Signatuur: Warschau, Bibliotheka Narodowa: I 3779 / f. 104v-109r [verbrand]
 Incipit: Een goet mensche begheerde te weten van onsen heer waeraen hi hem oeffenen mochte
- Signatuur: Wroclaw, Biblioteka Uniwersytecka: IV D 5 / f. 176r-176v^{xvii}
 Incipit: Een guet mensche begheerde te weten van onsen lieven heren waeraen dat men hem alre liefste doen mochte

3 Anoniem, [*Samenspraak over het lijden*]^{xviii}
 Geen editie beschikbaar

- Signatuur: Trier, Stadtbibliothek: 1983/12 Oct. / f. 271r-271v
 Incipit: Nu vraeghet een meister nae dien dat lijden alsoe edel is waer om lijden wij alsoe noyde

4 Anoniem, [*Twaalf punten*]
 Geen editie beschikbaar

- Signatuur: *Brussel, Koninklijke Bibliotheek: IV 296 / f. 155r-156r
 Incipit: Een gheestelijc mensche begheerde te weten van onsen lieven here. hoe hi best soude moeghen comen ten alder hoechsten leven.

5 Anoniem, *Van XII meysters mit horen knechten*^{xix}
 Editie: Van Iterson 1857, 98-101.

- Signatuur: *Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 15131 / f. 4v-8r
 Incipit: Twalef knechte ende twaelf meesters die maechten onsen here enen behaghele<ken> tempel

- Signatuur: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 73 G 29 / f. 66v-70r
 Opschrift: Van XII meysters mit horen knechten
 Incipit: Het waren twaelf meysters ende hadden twaelf knechten. Dese maecten enen tempel die Gode behaghelic was.

- Signatuur: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 73 F 23 / f. 113-118
 Opschrift: Van XII meesteren ende hoeren knechte die god wolden onsen heren enen tempel maken
 Incipit: Dit sijn die XII meyster ende die XII knechte die wolden onsen heren enen temple maken. Die yerste knecht die can wael swighen went aen die noet.

- Signatuur: New York, Pierpont Morgan Library: M. 542 / f. 6r-11r
 Incipit: Twalef knechten ende XII meesters maecten onsen heer eenen behaechliken tempel

- 6 Anoniem, [*Zeven punten*]
Editie: Axters 1940, 20-39.

Deze ‘punten’-tekst is een deel van de *Preek op de gulden berg* van Nicolaas van Straatsburg (f. 74v-76v) en werd door Dolch geïdentificeerd als *De zeven punten* (Dolch 1908/1909, 4). Dat dit gedeelte van de preek inderdaad sterke gelijkenissen vertoont met de Duitse *Sieben punkte* en de *Sieben Lesemeister*, kunnen we afleiden uit de vergelijking van Axters editie en Wackernagels editie van de *Sieben Lesemeister*.^{xx} Zie Ermens & Van Dijk voor een gedetailleerd overzicht van de 26 parallelteksten van de preek (Ermens & Van Dijk 2008, 13-14).^{xxi}

Incipit: ende daer toe horen VII punten Dat ierste is dat onssen heer is
 behageliker ende den mensche orbaerliker dat die mensche sucht om
 syn sonden^{xxii}

Noten bij het repertorium

* De handschriften in het repertorium waarvan de signaturen voorafgegaan worden door een asterisk zijn in autopsie of via een reproductie geraadpleegd. De signaturen van handschriften zonder een asterisk zijn gebaseerd op de BNM of op handschriftenbeschrijvingen.

ⁱ Deschamps 1972, 83-86. Wanneer de foliëring vermeld wordt, betreft dit het geheel van Hadewijchs *Mengeldichten*.

ⁱⁱ Deze versie van het *Exempel van Bernardus en de vijf broeders* is uitgebreider dan de geëditeerde tekst in het handschrift Gent, UB: 1330. Nadat 'een stem' geantwoord heeft op de vraag van Bernardus wat het beste leven is, komt Bernardus terug aan het woord. Hij richt zich tot de broeders en vertelt hoe hijzelf zijn geestelijk leven heeft doorgebracht. Dit exemplum kan gelden als een fictief geestelijk testament.

ⁱⁱⁱ Het opschrift/incipit van deze tekst kan niet worden weergegeven. De reproducties die raadpleegbaar zijn in de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap zijn onvolledig. Het was niet mogelijk om het handschrift in autopsie te raadplegen, aangezien het handschrift in slechte staat verkeert en niet meer in raadpleging gegeven mag worden. Een filmreproductie was hier op dit moment niet beschikbaar.

^{iv} De BNM geeft een andere foliëring: f. 069v-070r. Uit de raadpleging van de reproductie (Zie: Ruusbroecgenootschap Fiche-0005) blijkt echter dat dit fout is.

^v De BNM geeft dit handschrift samen met het incipit. De handschriftenbeschrijving van Degering zegt daarentegen dat pagina 1 tot 160 het werk *De imitatione Christi* van Thomas à Kempis bevatten (zie Degering 1905). De handschriftenbeschrijving is echter niet duidelijk of dit de enige tekst is in dat gedeelte van het handschrift of niet. Aangezien dit moeilijk te controleren is, wordt dit handschrift hier toch opgenomen.

^{vi} De BNM geeft een andere foliëring: f. 153v-155r. Uit de raadpleging van de reproductie (Zie: Ruusbroecgenootschap Film-0729) blijkt echter dat dit fout is. Op de laatste regel van 153v begint een andere tekst.

^{vii} In dit handschrift wordt het *Exempel van de vijf leesmeesters* gevolgd door uitspraken van Paulus en 'de heer' (83v-85r). De uitspraken lijken – wanneer er gekeken wordt naar de lay-out (sierinitialen en rubricatie) – toegevoegd te zijn aan het *Exempel van de vijf leesmeesters* en zo samen één geheel te vormen.

^{viii} Volgens de BNM en Ubbink 1978, 205-206 is deze tekst de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*; volgens Bierschwale zou dit echter *Die zwölf Anachoreten* zijn. Uit het raadplegen van het handschrift in autopsie blijkt het inderdaad de *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* te zijn.

^{ix} Slechts gedeeltelijk overgeleverd: enkel de uitspraken eerste zeven meesters zijn overgeleverd.

^x Niet vermeld in de BNM. Zie Bierschwale 2000, 39.

^{xi} Niet vermeld in de BNM. Zie Bierschwale 2000, 41.

^{xii} Niet vermeld in de BNM. Zie Bierschwale 2000, 43.

^{xiii} Zie Hagen 1912, 18.

^{xiv} Hier is slechts een fragment van bewaard waardoor o.a. het incipit van de tekst ontbreekt. Aangezien er meerdere delen ontbreken uit het handschrift is het niet mogelijk om een foliëring te geven. Zie Lievens 1963, 161-162 voor een transcriptie van dit fragment.

^{xv} Dit kort exemplum maakt deel uit van *Die expositie op dat heyleghe pater noster* van Herman Stekin (Deschamps & Mulder 2002, 1).

^{xvi} In de BNM-database is een andere foliëring terug te vinden, namelijk f. 145. In Bierschwale 2000, 117 vinden we echter een andere foliëring terug, gebaseerd op Brugmans e.a. 1922, 589.

^{xvii} Niet vermeld in de BNM. Zie Bierschwale 2000, 126.

^{xviii} Deze tekst is in de thesis aan bod gekomen onder de naam *Sprüche vom Leiden*.

^{xix} Dit is de tekst die Axters het *Meesterexempel van twaalf meesters en twaalf knechten* noemt.

^{xx} Vgl. Axters 1940, 34-38 en Wackernagel 1964 [1876], 600.

^{xxi} Er zijn meerdere versies van Nicolaas van Straatsburgs *Preek over de gulden berg* overgeleverd. De BNM-database geeft immers 54 handschriften die deze preek bevatten. Omwille van praktische redenen heb ik niet kunnen controleren in welke teksten de 'zeven punten' voorkomen. Daarom wordt er hier enkel verwezen naar een publicatie die de parallelteksten van het handschrift 'Amsterdam, Universiteitsbibliotheek: I E 34' opsomt en waarin de 'zeven punten' zeker voorkomen.

^{xxii} Dit 'incipit' is gebaseerd op het handschrift 'Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA: I E 34 / f. 76r-76v': zie Dolch 1908/1909, 4. Technisch gezien is het geen incipit, aangezien deze opsomming van zeven punten deel uitmaakt van een langere tekst.

Bijlage 3: Corrigerend kritische editie

VERANTWOORDING

De corrigerende kritische editie is een editie waarbij de editeur tekstkritische ingrepen in de tekst doet op grond van zijn kritische oordeel over de tekst.

Gent, Universiteitsbibliotheek: 1330

1. Keuze van het handschrift

Het Gentse handschrift bundelt als enige handschrift drie van de zes uitspraakverzamelingen in dialoogconstructies en vormt daardoor een belangrijke bron voor het centrale onderzoeksobject van deze thesis. Dit handschrift zal dan ook als basis dienen voor de editie. De teksten die geëditteerd worden, zijn:

- *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs*: f. 89r-92v
- *Exempel van Bernardus en de vijf broeders*: f. 96r-98r
- *Exempel van de vijf leesmeesters*: f. 109r-109v

2. Lay-out

Het lettertype dat gebruikt voor de editie is Times New Roman 12pt. Initialen, rubricatie en andere bijzonderheden van de opmaak en het schrift worden besproken in het paleografisch apparaat.

3. Verantwoording van de ingrepen

Algemeen geldt dat de tekst van het handschrift in de editie tot op zekere hoogte wordt genormaliseerd naar hedendaags gebruik. Er vindt geen volledige herspelling plaats. Deze normalisering omvat volgende aanpassingen:

a) Spelling

- Getallen

Getallen die weergegeven worden in Romeinse cijfers, worden getranscribeerd als gestandaardiseerde Romeinse cijfers in KLEIN KAPITAAL: .vij. wordt bijvoorbeeld VII.

- Abbreviaturen

De abbreviaturen worden stilzwijgend opgelost naar de voluit geschreven vorm. Zie punt 4 voor een beschrijving van abbreviaturen die voorkomen in deze teksten.

- Letters

- Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende vormen van de *s* en *r*.
- De spelling van *u/v/w* en *i/j* wordt genormaliseerd naar hedendaags gebruik. De *y* wordt niet herspeld als *ij*. De *ÿ* wordt getranscribeerd als een *y*.

- Hoofdlettergebruik
Er wordt terughoudend omgesprongen met het gebruik van hoofdletters. Dit betekent dat het gebruik van hoofdletters en kleine letters aangepast wordt aan volgende regel: hoofdletters worden enkel gebruikt aan het begin van een zin en bij eigennamen of plaatsnamen.
 - Woordscheiding
De woordscheiding wordt genormaliseerd naar het hedendaags gebruik. Proclitische en enclitische woorden worden niet gescheiden, maar eenmalig in het filologisch apparaat besproken.
- b) Tekstgeleding
- Interpunctie
 - Er wordt een moderne interpunctie aangebracht. Dit betekent dat er interpunctie wordt toegevoegd of veranderd naargelang het eigen inzicht in de zinsstructuur.
 - Na opschriften met een werkwoord volgt een punt.
 - Aanhalingstekens worden gebruikt om directe rede te markeren. Ze beperken zich tot het punt waarop het duidelijk om directe rede gaat. De woorden waarvan getwijfeld wordt of ze al dan niet bij het citaat horen, worden buiten de aanhalingstekens geplaatst en de situatie wordt in een voetnoot beschreven. Wanneer er een citaat in een citaat voorkomt, dan worden dubbele aanhalingstekens (“ ”) gebruikt. Bij citaten van de derde graad worden volgende tekens gebruikt: « ».
 - Bij de uitdrukking van gedachten (na het werkwoord ‘denken’) worden eveneens dubbele aanhalingstekens gebruikt (“ ”).
 - Alineaverdeling
In de editie wordt een alineaverdeling aangebracht al naargelang van het eigen inzicht in de tekststructuur.
 - Regeltelling
De regeltelling is ontleend aan de regelverdeling in het handschrift. Waar de regelovergang in een woord ligt, wordt op die plaats een superscripte verticale streep ([|]) gezet en wordt het regelnummer achter het woord geplaatst. De aanduiding van het folium wordt in de tekst ingevoegd tussen twee ronde haken en vet gedrukt, bijvoorbeeld (**1v**). Wanneer de paginaovergang in een woord ligt, wordt de aanduiding van het folium na het betreffende woord geplaatst.
- c) Correcties van fouten
- Door de kopiist zelf
Fouten die in het handschrift zelf gecorrigeerd zijn, worden niet opgenomen in de editie. Ze worden wel in het paleografisch apparaat beschreven.
 - Door de editeur

Er niet wordt ingegrepen, als een lezing correct *kan* zijn. Enkel bij fouten waar de grammatica van de zin evident fout is, wordt ingegrepen. Ze worden besproken in het kritisch apparaat.

De markering van de correctie gebeurt volgens volgende regels:

- Woorden of letters die verwijderd worden, worden tussen vierkante haken geplaatst: [].
- Woorden of letters die toegevoegd worden, worden tussen spitse haken geplaatst: < >.
- Bij woorden of letters die vervangen worden, wordt voor elk woord dat volledig vervangen is of waarvan enkele letters vervangen zijn een asterisk gebruikt: *.
- Woorden die van volgorde veranderd worden, worden tussen gradentekens geplaatst: ° °.

4. Beschrijving van abbreviaturen

1	Liggend streepje boven een letter (tilde)	
	-m	hē: hem (89v10)
	-m-	nēmermeer: nemmermeer (89v24)
	-n	scolē: scolen (89r21)
	-n-	zōne: zonne (90r2)
2	Apostrof	
	-er-	he'e: heere (89v4)
3	Bovengeschreven letters	
	o -ro	g ^o ter: groter (90r4)
4	Afkapping en samentrekking van woorden	
	-de	en̄: ende (89v18)
		ih's: Jhesus (89v5)
		xp̄s: Cristus (89v1)

5. Apparaten en commentaar

Apparaten worden na elke afzonderlijke tekst toegevoegd. Er wordt gebruik gemaakt van een filologisch, een kritisch en een paleografische apparaat.

In het filologisch apparaat worden woordverklaringen en inhoudelijke toelichtingen gegeven.

Het kritisch apparaat geeft de tekst van het handschrift op punten waar de editor de tekst gecorrigeerd heeft. Voor de correctie van de tekst *Samenspraak van twaalf meesters te Parijs* moesten andere handschriften geraadpleegd worden. Het *Verfasserlexikon* geeft vier verschillende versies van deze tekst die onderling sterk verschillen.¹⁵¹ Andere teksten die behoren tot de versie van de tekst die ik editeer, zijn bijvoorbeeld Berlijn, SBB-PK, Germ. Qu. 525 / f. 166r-168v en Leiden, UB, LTK 313

¹⁵¹ Zie Honemann 1995b, 201-205.

// f. 208v-214r. Uit de vergelijking van deze drie teksten blijkt echter dat teksten die tot één van de versies van het *Verfasserlexikon* behoren, onderling sterk kunnen verschillen. We hebben hier te maken met een probleem van *textual identity*: wanneer kan er gesproken worden van parallelteksten? Er zijn namelijk verschillen in de volgorde van de uitspraken, de woordkeuze, de uitspraken zelf etcetera. Daarom is het moeilijk om te spreken van parallelhandschriften. Met het gebruik van (parallel)versies van teksten om tekstkritische ingrepen te verantwoorden, zal dan ook voorzichtig worden omgegaan.

In het paleografisch apparaat worden de bijzonderheden van de opmaak en het schrift in het handschrift beschreven.

Samenspraak van twaalf meesters te Parijs: f. 89r-92v

²¹Twaelf meestre sijn verheven in der scolē ²²te Parijs. Elke sprict sinen sin.

Die ²³eerste spreket: ‘Beter es die sonde ghelaten ²⁴doer god dan also vele daervore gheleden (89v) ¹alse onse here Jhesus Cristus leet, doen hij op ²ertrike ghinc.’

Hi spreect meer: ‘Beter es ³die sonde ghelaten doer god dan alsoe ⁴vele daervoere gheleden alse onse heere ⁵Jhesus Cristus leet, doen hi ane den cruce nam die doot.’

⁶Die ander meester spreect: ‘God hevet ⁷den mensche alle dinc gescapen te alse ⁸groten goede, dat die minste doghet die ⁹di<e> mensche gheoeffenen mach, die en can ¹⁰hem god niet vergelden met alle dien ¹¹dat god ye gesciep, hi en moet hem selven gheven.’

¹²Die derde meester spreect: ¹³‘Liever willic sterven metten mensche ¹⁴die god metten voete treedt, dan dien ¹⁵god metten monde cust. Wat heten ¹⁶wij ghetreden metten voeten? Dat es ¹⁷alst ons niet wale en gheet ane den ¹⁸live ende ane den goede ende ane der ¹⁹eeren. Soe spreken wi: “God en es onse ²⁰vrient niet.” Maer alst ons wale ²¹geet, gheestelike ende lijfelike, soe spreken ²²wi: “God es onse vrient.” Noch willic ²³sterven liever metten mensche dien ²⁴nemmermeer goet en gheschiet, dan dien ²⁵allen wegghen goed gheschiet.’

(90r) ¹Die vierde meester spreect: ‘Alse hoeghe ²ende alsoe claer alse die zonne es boven die ³sterren, alsoe es verdulicheit in lidene ⁴edelre voele dan oefeninge groter werken.’

⁵Die vijfde meester spreect: ‘In der selver ⁶eweggher minnen alse die hemelsche vader ⁷uut seinde sinen sone in lidene, in der ⁸selver eweggher minnen soe seint god noch ⁹allen menschen liden, ende in gheenre ander ¹⁰minnen. Mochte die hemelsche vader yet ¹¹beters hebben gegheven in der tijt dan ¹²liden, hine hadde sinen eenboren sone niet ¹³soe voele laten liden. Met lidene hebben ¹⁴die heylighen goeds rike vercreghen ende ¹⁵haer viande verwonnen.’

¹⁶Die VI meester spreect: ‘Daer een mensche ¹⁷ware die enen pater noster spreke met ¹⁸innecheyden ende met aendachte, die mensche ¹⁹mochte spreken: “Here, ic sprac di enen ²⁰pater noster in ghene werelt daer en ²¹heves du mi niet vergouden. Du en gaefs ²²mi niet dan dat gescapen was. Daermede²³ en heefstu mi niet vergouden. Heere, ²⁴ghef mi di[e] selven en ghilt mi dine ²⁵scout.” ’

(90v) ¹Die VII meester spreect: ‘Daer een mensche ²wijs ware alse Salomon ende scone alse Absolom ³ende sterc alse Sampsoen ende dat hi die ⁴scoenheit ende die wijsheit ende sterc^{heit}⁵ algader verteert hadde in alder ⁶ziecheit die alle menschen hebben mochten, ⁷ofte dat moghelijc ware dat een mensche ⁸dit al overleden hadde, nochtan ware den ⁹hemelschen vader loveliker dat hem een ¹⁰joncvrouwe joncvrouwe bleve, dan dat ¹¹een mensche dit al overleden hadde.’

¹²Hi sprict meer: ‘Daer die coninc van Babilonien¹³ sprake te eenre joncvrouwen:
¹⁴“Joncvrouwe, ic wille mi laten doepen ¹⁵met alle miere heydenscap, opdat ¹⁶ghi uwe
joncvrouwelike doget ¹⁷tenen male verliest.” Die joncvrouwe ¹⁸die mochte spreken: “Noch es
mi liever ¹⁹dat ghi alle heydene starft, dan dat ic ²⁰mine joncvrouwelike doget tenen male
²¹verliese.” Ende het ware den hemelschen ²²vader loveliker dat hem die joncvrouwe
²³joncvrouwe bleve, dan dat die heydene ²⁴allen gedoopt werden.’

(91r) ¹Die VIII meester spreect: ‘Mensche, ghilt ende ²ghef weder, of dijns en wert
nemmermeer ³raet. Ten eersten male, ghef dinen evenkersten⁴ weder al dattu hem lijflijs
goets ⁵sculdech best nae siere genaden ende na ⁶dijnre macht. Ten anderen male, soe ⁷ghef
hem weder sinen goeden name, ⁸oftune hem yegerincs mede ghenomen ⁹hebs, oftune
sonde heves van hem ¹⁰ghesien ende voert heves geopenbaert ¹¹daer men[s] niet en wijste den
goeden ¹²name. Ghef hem weder, of du en comes ¹³voer gods oghen nemmermeer. Ten
deerden ¹⁴male, antworde dinen hemelschen vader ¹⁵ene ledeghe gheluterde ziele daerinne¹⁶
god sine ewech wort emmer weder¹⁷ ghebarende si, soe hebstu hem al vergouden.’

¹⁸Die IX meester ¹⁹spreect: ‘Wiste die mensche hoe verre hi ²⁰hem van gode ontfert omme die
minste ²¹ondoeghet die hi oefenen mach, hij ²²vreesde hem also sere, hi ne dorste gode
²³nemmermeer bidden.’

Daerweder soe ²⁴spreect hi: ‘Wijste die mensche hoe na **(91v)** ¹hi hem te gode naket
omme die minste ²doghet die die mensche oefenen mach, hi ³dochte hem selven soe
hoverdich, hem dochte ⁴dat hi nemmer gods en behoefde.’

⁵Die X meester spreect; het es biscoep Aelbrecht⁶: ‘Beter es een ey gegeven in der tijt ⁷omme
gode, dan alsoe voele gouts alse ⁸van der erden mochte ghereyken toten ⁹hemele.’

Hij spreect meer: ‘Beter es een ¹⁰hart woert verduchlike verdragen ¹¹dore gode, dan
alsoe voele roeden op ¹²dinen live verslagen alse op een dachmael ¹³lans ghestaen mach.’

Hij spreect meer: ¹⁴“Vergef dinen evenkersten doer ¹⁵god die jeghen di mesdaen heeft.
Dat ¹⁶es di nutter dan du ghinges over zee, ¹⁷dat elc voetstap stoende met bloede ¹⁸beronnen.’

Ten IIII male: ‘Die den wijsten ¹⁹pape wille weten van ertrike, hi vare ²⁰te Parijs in de
scole ende vraghe daeromme. ²¹Maer die den heymelijcsten vrient ²²gods willen weten van
ertrike, hi vrage ²³na den armsten mensche van ertrike ²⁴die van willen arm es. Die weet gods
²⁵heymelijcheit meer dan die wijste ²⁶pape van ertrike.’

(92r) ¹Die XI meester spreect: ‘God hevet al dat hi ²wille, sonder een dat ghebrect hem. Sijnt
³dat god den eersten mensche gesciep, soe ⁴en vant hi nye soe voele reynder ⁵herten ende
lutere zielen daer hem god ⁶in gave, alsoe alse hi hem gherne gave. ⁷Hoe gave hem god
gherne? God gave ⁸hem gherne den heiden als den joeden, ⁹den quaden als den goeden, in
allen menschen ¹⁰ghelijc, ware wi bereet tonfane.’

¹¹Die XII meester spreect, meester Eggaert: ¹²“Beter es die aelmosenen ghenomen doer ¹³god,
dan C marct doer god gegeven. ¹⁴Nu mocti vraghen: “Hoe mach dat sijn? ¹⁵Die aelmosene

es doch heilich ende goet?”¹⁶ Ende dat es waer: ghevet een rijc man¹⁷ hondert marct wert goets, soe woerdt¹⁸ hem CC marc wert eren weder.¹⁹ Ende alsoe decke als die rijcman sijn²⁰ hant [van hem] bidt die aelmosenen te²¹ ghevene, alsoe decke ontfeet sine nature²² ghenuechte. Ende also decke also die²³ aerm man sijn hant [van hem] biedt die²⁴ aelmosenen tonfane, also decke ver|smaet²⁵ die mensche hem selven ende²⁶ verdruct oec sine natuere onder den|ghenen¹ (92v) daer hi die aelmosenen af ontfaet.² Dese mensche die sal verheven worden³ voer den hemelschen vader, also voele⁴ alsoe eere beter es in der tijt dan versmaet|heit.’

⁵Dese selve meester sprict noch ⁶meer: ‘Dat II menschen te gader ginghen ⁷op enen weghe ende si beide gheliken⁸ loen ontfaen hadden van gode ende⁹ daer stoende eene bloeme ende die¹⁰ een van dien II dachte: “du wils die¹¹ bloeme af trecken daeromme want si¹² schoene es ende wale riect”, ende hi dachte¹³ weder: “du wiltse laten staen doer god”,¹⁴ ende di ander mensche brake die bloeme,¹⁵ hi ne dade eghene sonde daerane.¹⁶ Nochtan die mensche die di<e> bloeme leet¹⁷ staen doer god, die sal verheven worden¹⁸ voer den anderen alsoe hoeghe alsoe¹⁹ van der erden toten hemele. Wat²⁰ waendi dan dat die mensche sal ver|haven²¹ werden die utgaet sijns selfs²² ende van willen aerm es ende verdruct²³ ende versmaet sine natuere allen tijt²⁴ om gode?’

Filologisch apparaat

89v13 willic] ‘wille ic’ **89v13** metten] ‘met den’ **89v17** alst] ‘als het’ **90r14** goeds rike] ‘gods rijk, het rijk van god’ **90r18** innecheyden] ‘vroomheid, devotie’ **90r21** vergouden] ‘vergolden, beloond’ **90r23** heefstu] ‘heves du’ **90r24** en] ‘ende’, de kopiïst gebruikt en als ‘ende’ nog drie maal in de hier geëditteerde teksten (zie het ‘Exempel van Bernardus en de vijf broeders’) **90r24** ghilt] ‘vergeld/betaal’ **90r25** scout] ‘schuld’ **90v5** verteert] ‘opgebruikt’ **90v8** overleden] ‘doorleefd/doorgebracht’ **90v9** loveliker] kan ook loneliker zijn, beide betekenen ‘prijzenswaardiger’ **90v15** heydenscap] ‘heidenen’ **90v17** tenen] ‘te/tot enen’ **91r3** raet] ‘redding, hulp’ **91r3-4** evenkersten] ‘medechristen’ **91r4** dattu] ‘dat du’ **91r5** siere] siere verwijst hier naar God **91r8** oftune] ‘ofte du + enclitische vorm ‘-ne’: ‘hem’ **91r17** ghebarende] ‘geopenbaard, zichtbaar’ **91r17** hebstu] ‘heefs du’ **91r17** al] ‘alles, helemaal’ **91r20** ontfer] ‘verwijdert, vervreemdt’ **91r22** dorste] ‘durfde’ **91v1** hem te gode naket] ‘tot God nadert’ **91v8** toten] ‘tot den’ **91v12-13** dachmael lans] letterlijk ‘dagtijd van een land’, waarschijnlijk eerder ‘een veld met een grootte die in een dagtijd omgeploegd kan worden’, ‘een groot veld’ (zie de betekenis in het MNW) **91v13** ghestaen mach] ‘mogelijk kan zijn’ **92r2** Sijnt] ‘Sinds’ **92r10** tonfane] ‘te onfane’ **92r14** mocht] ‘mochte ghi’ **92r17** woerdt] ‘gewordt’ **92r20** sijn hand [van hem] bidt] ‘zijn hand uitsteekt om’ **92v6** Dat] ‘In het geval dat, indien’ **92v20** Waendi] ‘waent ghi’

Kritisch apparaat

89v9 di<e>: di hs.] hier wordt het lidwoord ‘die’ bedoeld **90r17** spreke hs.] ‘sprake’ zou hier logischer klinken, aangezien de persoon die aan het woord is in de verleden tijd spreekt over zijn gebed met de pater noster. Dit wordt in de editie echter niet aangepast, omdat deze vorm niet noodzakelijk fout is. Bovendien vonden we in andere versies dezelfde vorm terug: Wer eyn mensche¹⁴ de spreke en pater¹⁵ noster myt innigen herten (Berlijn, SBB-PK, Germ. Qu. 525, f. 166vb) **90r19-21** ic sprac di enen pater noster in ghene werelt daer en heves du mi niet vergouden] *crux: de lezing is hier onbegrijpelijk. Andere versies van de tekst bieden geen oplossing* **90r24** di[e]: die hs.] **91r11** men[s]: mens hs.] –s is een enclitische vorm van ‘het’, maar is hier overbodig aangezien hetzelfde bedoeld wordt als den goeden name **92r20** sijn hant [van hem]: sijn hant van hem hs.] waarschijnlijk een contaminatie van ‘zijn hand’ en ‘de hand van hem’. Het is ook mogelijk dat de

woordvolgorde verandert zou moeten worden: *sijn hant* °bidt van hem°, als in 'zijn hand aanbiedt van zich (weg)'. Andere versies van de tekst bieden geen oplossing **92r23** *sijn hant [van hem]:* *sijn hant van hem hs.* zie vorige correctie **92v16** *di<e>: di hs.* hier wordt het lidwoord 'die' bedoeld

Paleografisch apparaat

89r21 Twaelf] T rode initiaal, 2 regels hoog **89r22** Tussen sin. en Die staat een rood paragraafteken **89r22** Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood **89v2** Hi] H hoofdletter, opgehoogd met rood **89v6** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **89v6** God] G hoofdletter, opgehoogd met rood **89v11** gheven] opgeloste zinsafbreking: dit woord staat op 89v12 in hs. **89v12** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **89v13** Liever] L hoofdletter, opgehoogd met rood **89v15** Wat] W hoofdletter, opgehoogd met rood **89v20** Maer] M hoofdletter, opgehoogd met rood **90r1** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **90r1** Alsoe] A hoofdletter, opgehoogd met rood **90r5** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **90r5** In] I hoofdletter, opgehoogd met rood **90r10** Mochte] M hoofdletter, opgehoogd met rood **90r13** Met] M hoofdletter, opgehoogd met rood **90r16** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **90r16** Daer] D hoofdletter, opgehoogd met rood **90v1** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **90v1** Daer] D hoofdletter, opgehoogd met rood **90v12** Hi] H hoofdletter, opgehoogd met rood **90v16** voor uwe is alle doorstreept; continueringsfout **90v17** Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood **91r1** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **91r3** Ten] T hoofdletter, opgehoogd met rood **91r6** Ten] T hoofdletter, opgehoogd met rood **91r13** Ten] T hoofdletter, opgehoogd met rood **91r17** al] correctie, niet duidelijk waaruit gecorrigeerd **91r17** vergouden] opgeloste woordsafbreking: ver staat op 91r17, gouden staat op 91r18 in hs **91r18** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **91r18** voor IX is VIII doorstreept **91r20** ontfert] gecorrigeerd uit onterft **91r22** vreesde] gecorrigeerd uit vreemde **91r23** Daer] D hoofdletter, opgehoogd met rood **91v1** voor hem is gode doorstreept; continueringsfout **91v5** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **91v9** Hij] H hoofdletter, opgehoogd met rood **91v13** Hij] H hoofdletter, opgehoogd met rood **91v13** voor evenkersten staat hongher doorstreept **91v18** Ten] T hoofdletter, opgehoogd met rood **92r1** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **92r1** God] G hoofdletter, opgehoogd met rood **92r2** Sijnt] S hoofdletter, opgehoogd met rood **92r7** Hoe] H hoofdletter, opgehoogd met rood **92r7** God] G hoofdletter, opgehoogd met rood **92r11** Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -I- hoofdletter **92r14** Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood **92r15** Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood **92r19** Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood **92v2** Dese] D hoofdletter, opgehoogd met rood **92v5** Dese] D hoofdletter, opgehoogd met rood **92v6** Dat] D hoofdletter, opgehoogd met rood **92v12** Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood **92v14** Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood **92v19** Wat] W hoofdletter, opgehoogd met rood

Exempel van Bernardus en de vijf broeders: f. 96r-98r

⁹Het gheviel op enen tijt dat mijn here ¹⁰sente Bernaert sat onder v sijnre broe|ders¹¹ omme te hebbene met hen collacie. ¹²Ende dese v jongheren waren simpel ende ¹³sonderlinghe van levne. Ende alsoe myn ¹⁴here sente Bernaert aldus sat in ene ¹⁵heymelike stede ende dese v jonghelinghe ¹⁶omtrent hem saten, soe bat hi henlieden ¹⁷dat hem elc segghen soude in wat oeffe|ninghen¹⁸ dat hem god sonderlinghe meest ¹⁹gracien ghedaen hadde.

Doen antworden ²⁰si ende seiden alsoe die hen scaemden te ²¹beroemene van haren weldaden: ‘Vader, ²²wi bidden u dat ghi ons des verdraghet.’

²³Doen antworde sente Bernaert ende seide: ²⁴‘Lieve kindere, lieve broeders, hieraf en ²⁵willic u niet verlaten, want ic begheers ²⁶van u te wetene nu op dese tijt. Ende oec **(96v)** ¹manics u bi ghehorsamicheit dat ghijt mi ²segt, ende elc sonderlinghe.’

Alsoe hoerden ³datse haer geestelike vader ghemaent hadde ⁴bi ghehorsamicheiden, doen en mochter egeen ⁵ontsegghen sijn ende het was recht.

⁶Doe begonste die een ende seide: ‘Vader, in dien ⁷dat mi god sunderlinghe gracie gedaen ⁸heeft – als mi duncke – dat es dat ic, van outs|tiden⁹ van minen kintschen daghen, die wee|relt¹⁰ versmaedt hebbe en noch doe, ende allen ¹¹die dinghen waer die weerelt mede om|gaet. ¹²Ende metter weerelt en willic altoes ¹³niet ghemeens hebben.’

¹⁴Dander seide: ‘Daerin dat mi god sonderlinge ¹⁵meest gracien ghedaen hevet, dat is dat ¹⁶ic noyt hier op ertrike soe voele te doeghen ¹⁷en hadde, ic en wilde dats mi god meer ¹⁸ghegheven hadde ende ic en was altoes ver|duldech¹⁹ in doeghene, soe wat dat mi god seinde.’

²⁰Die III die seide: ‘Daerin dat mi god sonder|linghe²¹ meest gracien ghegheven hevet – dat ²²hopic ende geloevic – dat es dat ic daghelijcs ²³myn leven overloepe ende overzie wat dat ²⁴ic binnen die daghe ende binnen dier nacht ²⁵mesgrepen hebbe jeghen minen here, minen ²⁶god. Ende daerof biechtic mi ghetidelike met ²⁷devocien.’

²⁸Die IIII seide: ‘Daerin dat mi god sunderlin|ghe²⁹ meest gracien ghedaen heeft, dat es **(97r)** ¹welic tijt dat ic zie ende kenne dat myn ²evenkersten te doeghene heeft, soe hebbic ³te doeghene met hem, alsoe ochte ic dat ⁴selve doeghede.’

⁵Die v seide: ‘Daerin dat mi god sonderlin|ghe⁶ meest gracien ghedaen heeft bi sijnre ⁷sueter ghenaden, dat es dat ic altoes ons ⁸heren doeghen draghe in myn herte ende ⁹in mine ziele, dat hi alsoe voele om minen ¹⁰wille ghedoeghede ende ten utersten die ¹¹doot, ja, alsoe jamerliken doot. Ende dat en mach ¹²ic nocht nacht noch dach vergheten, ic en ¹³moet altoes ghedinken ende hebben com|passie, ¹⁴ende dat met tederheiden van herten.’

¹⁵Alsoe myn here sente Bernaert dese v scoene ¹⁶poenten ghehoert hadde van desen v jonghe|linghen, ¹⁷si bequamen hem wale sonderlinghen ¹⁸ende hi hads sonderlinghen grote ghenue<chte> ¹⁹in hem selven. Doe stoent hi oppe ende hi ²⁰bevaelse gode ende ghinc van daer in een ²¹heymelike stede daer hi plach te sine in be|dinghen²² ende in contemplacien. Ende daer soe ²³werp hi hem in bedinghen ende bat gode, ²⁴oft syn heylighe wille ware ende of hij ye ²⁵dinghen gedaen hadde die hem bequamelec ²⁶waren of doen soude, dat hi hem gave

te ²⁷kennen welcs leven van desen v jongelinghen (97v) ¹hem ontfanckelijcs<t> ware ende bequamelijcs<t>.

²Doe waert hem geoppenbaert alse van eenre ³stemmen die seide: ‘Bernaert, die eerste jon^ghelinc, ⁴die van outstiden die werelt ⁵versmaedt heeft ende noch doet, en oec ⁶alle die dinghen daer die werelt mede ⁷omgaet, ende metter werelt niet altoes ⁸ghemeyns en wille hebben, die soecht gode.

⁹Dander, die noyt hier op ertrike alsoe vele ¹⁰te doeghen en hadde, hi ne wilde dats hem ¹¹god meer ghegheven hadde ende was ¹²altoes verduldech daerinne soe wat dats ¹³hem god seinde, die vant gode.

¹⁴Die III, die sijn leven daghelijcs overliep ¹⁵en oversach wat hi binnen dien daghe ende ¹⁶binnen dier nacht mesdaen hadde jeghen ¹⁷sinen here, sinen god, ende daerof biechte ¹⁸sprac ghetidelike met devocien, die ¹⁹droech gode in sine ziele.

²⁰Die vierde, die sach ende kende soe welc ²¹tijt dat sijn evenkersten te doeghen ²²hadde ende met hem doeghede alsoe oft ²³sijns selfs doeghen gheweest hadde, ²⁴die cocht gode.

²⁵Die v, die altoes ghetidelike ende eenpaer^like²⁶ dat doeghen ende dat liden sijns gods ²⁷droech in syn herte met compassien ende ²⁸met ghevoeliken herten, hi es myn (98r) ¹here ende ic ben sijn knecht.’

Filologisch apparaat

96r20 alse] *‘als si’* 96r22 verdraghet] *‘bespaart’* 96r25 willic] *‘wille ic’* 96r25 verlaten] *‘ontheffen/bevrijden’* 96r25 begheers] *enclitische vorm van 1^e sg. ind. pres. van ‘begheren’ + genitiefvorm van ‘het’: ‘-s’ (begheren + 2^{de} naamval)* 96v1 manics] *enclitische vorm van ‘maen/mane ic’ + genitiefvorm van ‘het’: ‘-s’ (begheren + genitiefobject)* 96v1 ghijt] *‘ghij het’* 96v2 Alse] *‘als si’* 96v3 datse] *‘dat si’* 96v4 mochter] *‘mochte er’* 96v5 egeen] *‘niets’* 96v5 ontsegghen sijn] *‘geweigerd worden’* 96v8-9 van outstiden] *‘van oudsher’* 96v10 en] *‘ende’* 96v12 metter] *‘met der’* 96v14 Dander] *‘Die andere’* 96v17 dats] *‘dat + enclitische vorm van ‘des’: ‘daarvan’* 96v22 hopic ende geloevic] *‘hope ic ende geloeve ic’* 96v26 biechtic] *‘biecht ic’* 96v26 ghetidelike] *‘tijdig’* 97r2 evenkersten] *‘medechristen’* 97r2 hebbic] *‘hebbe ic’* 97r12 nocht] *‘noch’* 97r18 hads] *‘had + enclitische vorm van ‘des’: ‘daarvan’* 97r20 bevaelse] *‘bevael + enclitische vorm van ‘haer’: ‘hen’* 97r20 hi bevaelse gode] *‘hij liet hen over aan God’* 97r21-22 bedinghen] *‘gebed’* 97v5 en] *‘ende’* 97v15 en] *‘ende’*

Kritisch apparaat

97r18 ghenue<chte>: *ghenue hs.] door slijtage en eventueel bijsnijden van het boekblok ontbreken de laatste vier letters; de -c- kan met moeite nog ontcijferd worden* 97v1 ontfanckelijcs<t>: *ontfanckelijcs hs.] de superlatief wordt gevormd door de toevoeging van -st* 97v1 bequamelijcs<t>: *bequamelijcs hs.] de superlatief wordt gevormd door de toevoeging van -st*

Paleografisch apparaat

96r9 Het] H rode initiaal, 2 regels hoog 96r12 Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood 96r19 Doen] D hoofdletter, opgehoogd met rood 96r21 Vader] V hoofdletter, opgehoogd met rood 96r23 Doen] D hoofdletter, opgehoogd met rood 96v2 Alse] A rode initiaal, 1 regel hoog 96v6 Doe] D rode initiaal, 1 regel hoog 96v12 Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood 96v14 Dander] D rode initiaal, 1 regel hoog; -a- hoofdletter, opgehoogd met rood 96v18 Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood 96v20 Die] D rode

initiaal, 1 regel hoog; -i- hoofdletter, opgehoogd met rood 96v22 *geloevic] met veel donkerdere inkt, dus achteraf, gecorrigeerd uit gesoeuic* 96v26 *Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* 96v28 *Die] D rode initiaal, 1 regel hoog* 97r5 *Die] D rode initiaal, 1 regel hoog; -i- hoofdletter, opgehoogd met rood* 97r10 *ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* 97r15 *Else] A rode initiaal, 1 regel hoog* 97r19 *Doe] D hoofdletter, opgehoogd met rood* 97r22 *Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* 97v2 *Doe] D hoofdletter, opgehoogd met rood* 97v3 *Bernaert] volledig met rood onderstreept* 97v7 *ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* 97v9 *Dander] D rode initiaal, 1 regel hoog; -a- hoofdletter, opgehoogd met rood* 97v13 *die] D hoofdletter, opgehoogd met rood* 97r14 *Die] D rode initiaal; -i- hoofdletter* 97r20 *Die] D rode initiaal; -i- hoofdletter* 97r25 *Die] D rode initiaal; -i- hoofdletter*

Exempel van de vijf leesmeesters: f. 109r-109v

³Het waren v leesmeestere vergadert ⁴ende spraken van gode.

Die eerste seide ⁵van verduldeghen lidene ende seide: ‘Hadde iet ⁶beters gheweest dan liden, god hadt sinen ⁷eenboernen sone ghegeven. Maer want ⁸niet beters en was dan liden, soe gaf hi ⁹hem meer te lidene op ertrike dan ye ¹⁰mensche hadde te lidene.’

Dander seide: ‘Dat ¹¹een mensche ware in der luterheit, also hi ¹²was doen hi uter doepen quam, endene god ¹³ghetogen hadde[n] in dier ghenaden, dat hi ¹⁴xxx jaer mochte leven sonder lijflike spise ¹⁵ende hi sijns selfs vergeten hadde[n] ende sprake[n] ¹⁶metten inghelen, also Maria Magdalena ¹⁷dede in dier ghenaden, so en mochte hi niet ¹⁸alse voele loens verdienen also met enen ¹⁹verduldighen lidene.’

Die derde seide: ²⁰‘Al bade Maria, gods moeder, ende alle heyl¹eghen²¹ voer den mensche, met al sulken ²²erenste, oft moeghelec ware, met bloedegen ²³tranen, daermede en mochten si den mensche ²⁴niet also vele loens verdienen also hi selve (109v) ¹met enen verduldighen lidene.’

Die vierde ²seide: ‘Waeromme eert men dat heilighe ³cruce? Omdat Cristus enen halven dach daerane ⁴leet. So seggic dat wi liden meer eren sou¹den, ⁵want Cristus leet xxxii jaer ende also ⁶souden wi liden meer eren dan dat heilighe ⁷cruce.’

Die v meester sprac: ‘Eer dan Maria, ⁸gods moeder, des minstes loens woude derven ⁹dien si van lidene heeft ende alle heylighen, ¹⁰eer wouden si gods anschijn darven toten ¹¹jonxten daghe ende int vaghevier sijn.’

Filologisch apparaat

109r6 hadt] ‘had het’ **109r7** Maer want] ‘Maar omdat’ **109r10** Dander] ‘Die andere’ **109r10** Dat] ‘Indien’ of ‘Gesteld dat’ **109r12** uter] ‘ut der’ **109r12** endene] ‘ende hem’ **109r13** ghetogen hadde[n]] ‘gebracht had’ **109r22** oft] ‘of het’ **109v4** seggic] ‘segge ic’ **109v10** darven] ‘derven/ ontberen/missen’
109v10 toten] ‘tot den’

Kritisch apparaat

109r13 ghetogen hadde[n]: ghetogen hadden *hs.*] derde persoon enkelvoud want god is het onderwerp **109r15** vergeten hadde[n] ende sprake[n]: vergeten hadden. ende spraken *hs.*] derde persoon enkelvoud want hi is het onderwerp

Paleografisch apparaat

109r3 Het] H rode initiaal, 2 regels hoog **109r4** Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood **109r7** Maer] M hoofdletter, opgehoogd met rood **109r10** Tussen lidene. en Dander staat een rood paragraafteken **109r10** Dander] D hoofdletter, opgehoogd met rood **109r19** Tussen lidene en Die staat een rood paragraafteken
109r19 Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood **109r23** den mensche] moeilijk leesbaar door slijtage
109r24 hi selve] moeilijk leesbaar door slijtage **109v1** verduldighen] tweede d is moeilijk leesbaar; de inkt lijkt uitgelopen **109v1** Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood **109v2** Waeromme] W hoofdletter, opgehoogd met rood **109v4** So] S hoofdletter, opgehoogd met rood **109v7** Tussen cruce en Die staat een rood paragraafteken **109v7** Eer] E hoofdletter, opgehoogd met rood

Tilburg, Universiteitsbibliotheek: TFK 12

1. Keuze van het handschrift

Het Tilburgse handschrift is het enige handschrift waarin *Samenspraak van de twaalf heremieten* is overgeleverd. De tekst is te vinden op f. 9r-15v.

2. Lay-out

Het lettertype dat gebruikt voor de editie is Times New Roman 12pt. Initialen, rubricatie en andere bijzonderheden van de opmaak en het schrift worden besproken in het paleografisch apparaat.

3. Verantwoording van de ingrepen

De regels die gebruikt worden voor de editie van het Gentse handschrift, worden op dezelfde wijze toegepast. Zie punt 4 voor een beschrijving van de abbreviaturen die voorkomen in deze teksten.

4. Beschrijving van abbreviaturen

1	Liggend streepje boven een letter (tilde)	
	-m	lichaē: lichaem (9r10)
	-m-	stēme: stemme (12v14)
	-n	h' mitē: hermiten (9r1)
	-n-	oefenīge: oefeninge (9r1)
2	Apostrof	
	-er	gad': gader (9r1)
	-er-	h' mitē: hermiten (9r1)
	-or-	gl'ie: glorie (14r7)
3	Bovengeschreven letters	
	t -eit	onsuuerh ^t : onsuerheit (11r3)
4	Letter-tekencombinaties	
	p̄ per	psone: persone (14v6)
5	Afkapping en samentrekking van woorden	
	-de	en̄ :ende (9r12)
		;pphete: prophete (13r14)
		xp̄o: cristo (11v6)
		xp̄i: cristi (12r1)

5. Apparaten en commentaar

De apparaten die bij de editie van het Gentse handschrift worden toegevoegd, worden ook hier gebruikt en zijn na de geëditteerde tekst geplaatst.

Samenspraak van de twaalf heremieten: f. 9r-15v [*Vitae Patrum* VII, 44 (*Verba seniorum*)]

(9r) ¹Van XII hermiten die te gader spraken van hoere oefeninge.

(9r) ²Het waren XII here¹miten³ vergadert ⁴tenen tiden. Die ⁵ene vragede den anderen ⁶hoe hi sinen tijt overlede ende ⁷wat sine oefeninge was.

⁸Doe seide een broeder: ‘Sijnt ⁹dat ic verteech dese quade werlt, ¹⁰hebbe ic allene mitten lichaem ¹¹geweest alle in ellende, mer ¹²mit herten ende mit gedachten ¹³heb ic gewandert in mijns ¹⁴vaderlant also dat ic en¹ghien¹⁵ eertsche dingen in ¹⁶mi en liet comen. Ende nu, sint **(9v)** ¹dat ic begonste te rosten ²van der werlt onlede, soe he¹vet³ mi die werlt ende al ⁴hoer werke gecruust ende ⁵ic der werlt. David spreect: ⁶“Schoren wi hoer bande ende ⁷werpen wi hoer borden van ⁸ons.” Ende ic make alse ene ⁹muere tusschen mi ende die ¹⁰valsche werlt ende hoer werke ¹¹ende segge tot mi selven: “Also ¹²die besloten is in ene muer ¹³en siet niet in ene muere ¹⁴wat men daerbuten doet, al¹soe¹⁵ en wiltu voertmeer ¹⁶sien noch horen noch weten ¹⁷der werlt dinge noch enichs ¹⁸menschen werke, mer ansie **(10r)** ¹dinen god allene.” Ende ic late ²mi genoeghen mitten hope der ³toecomender glorien. Ic heb¹be⁴ also mine begheerte ⁵ende mine quade ghepense ⁶veronweert alse scorpione ⁷ende, bevindic dat si beghinnen ⁸te wassen in mi, althant ⁹verdrucke icse mit toerne ¹⁰ende mit groter onweerden ¹¹alsoe dat si onderbliven.’

Die ¹²ander heremite seide: ‘Van dien ¹³tiden dat ic verteech die werlt, ¹⁴soe seide ic: “Huden bistu gebo¹ren, ¹⁵want dine dage die ¹⁶gheleden sijn, heefstu versle¹ten **(10v)** ¹in ydelheiden. Huden begonstu ²te leven, want huden begon¹stu³ dese quade werlt te laten ⁴ende heveste begonnen gode te ⁵minnen ende te dienen. Nu he¹vestu⁶ wijslijc gedaen. Wes ⁷also alle dage in der werlt ⁸als een pelgrym is in ellenden ⁹ende die menige onspreke¹like¹⁰ glorie sal ontfangen. ¹¹Voert en siet niet met be¹gheerten¹² tot desen vergancliken ¹³dingen die du gelaten hevest, ¹⁴want niemand en slaet ¹⁵die hant an den ploech ¹⁶ende dan siet achterwaert, die ¹⁷weerdich is des ewigen lev¹ens. **(11r)** ¹Wes also niet, mer al ²verganclic solaes achte een ³onsuverheit.” Dit riet ic mi ⁴selven alle daghe.’

Die derde ⁵heremite seide: ‘Alle mergen ⁶vaer ic op mit herten ⁷toe gode ende anebeden mit ⁸enen gapenden monde mijns ⁹herten ende overpense[n] ten eers¹ten¹⁰ al dat daer icken in ver¹toernt¹¹ hebbe mit bedroefnissen.¹² Ende dan come ic neder ¹³ende bidde gode voer mi ende voer ¹⁴allen creatueren. Ende dan gae ¹⁵ic mit herten in die helle ende ¹⁶bescreie mit herten die pine der **(11v)** ¹verdoemder ende verbende ende sor¹ghe² dat ic dat selve verdient ³hebbe nae dat bescreven staet: ⁴“Salich sijn se die screyen.” ’

⁵Die vierde heremite seide: ‘Ic ⁶bin alle tijt of ic mit Cristo ⁷sate opten berch van Oliveten ⁸ende segge tot mi selven: “Voert ⁹en wiltu niemand kenne<n> na ¹⁰den vleysche noch vader ¹¹noch moeder noch suster noch ¹²brueder, noch en sorch niet om ¹³hoer lichaemlike lijf. Wat ¹⁴gaets di an dat buten di is? ¹⁵Mer wes mitten ghenen die ¹⁶hemelsche wanderinge heb¹ben¹⁷

alse Maria Magdalene, **(12r)** ¹die ten voeten Cristi sat ende hoerde² dat woert van hem: «Sijt heilich³ ende volmaect als ic bin.» ” ’

⁴Die vijfte heremite seide: ‘Ic, ⁵also veer alst moeghelic is ⁶in desen leven bin ic eenpaerlike⁷ schouwende die godlike ⁸goetheit ende clærheit ende sie dalghelijcs⁹ die heilige engelen ¹⁰opvaren ende nedercome omt ¹¹ghebet der gueder mensche, ende ¹²daerom werke ic in minen gebede¹³ altoes. Mijn herte is al’tijt¹⁴ bereet ende mijn ziel is ¹⁵altoes in minen hande ende ¹⁶tghedencken mijns herten is alle **(12v)** ¹tijt in den aensichte mijns gods.’

²Die vi heremite seide: ‘Alle dage ³sette ic mijn herte, ⁴dat ic dese woerde hore van Cristo: ⁵Lijd om mi ende ic sal u doen ⁶rosten. Strijt noch een luttel ⁷ende ghi sult mine glorie sien. ⁸Mindi mi ende sidi mine kijnder, ⁹soe keert u tot uwen vader ¹⁰die u ropet. Sidi mine broedere, ¹¹soe scaemt u, want ic ¹²hebbe vele gedaen doer u. ¹³Ende sidi scape, soe hoert die ¹⁴stemme uwes hierden, uwes ¹⁵heren, die een getrouwe ¹⁶hierde is.’

Die vii heremite ¹⁷seide: ‘Na den woerde des apostels¹⁸ soe bede ic sonder onderlaet **(13r)** ¹ende pense ende spreke mi toe ²van den oversten doegeden, dats van ³den gelove, hope ende minne. ⁴Dat is dat ic mitten gelove ⁵mine ziele sterke, dat ic verblide⁶ in den hope ende in den heilighen⁷ gheest vervrouwe, dat ic ⁸voert niet en ontsie. Ende mitter ⁹minnen gods ende mijns evenkers¹⁰tens bin ic so ontsteken, dat ic ¹¹niet meer en bedrove. Ic bin ¹²alle tijt in blijscapen des heilighen¹³ gheestes. Ende ic segge mit¹⁴ten prophete: “Mijn herte ende mijner ¹⁵vleysch springen in den leven¹⁶den god.” ’

Die viii heremite seide: ¹⁷‘Ic lope jeghen den viant **(13v)** ¹in mine inwendicheit waer ²dat hi gaet ende ic bidde gode ³dat hi niemant en moet deren ⁴ende sonderlinge die gode ont⁵sien ende minnen, want ic weet ⁶wel dat die viant sonderlinge ⁷hat ende nijt heeft op den menschen⁸. Ende niemant, hoe wijs ⁹dat hi is, en mach hem weder¹⁰staen sonder die hulpe ons ¹¹heren gods, die een getrouwe ¹²hulper is.’

Die ix heremite seide: ¹³‘Ic verbeide alle dage die ver¹⁴sameninge der enghelen ende den ¹⁵here der glorien, boven al blencken¹⁶de, ¹⁷sie ic daerboven. Mer als ic ¹⁸daervan scheidde, soe climme ic ¹⁹mitten gedachten in den hemel **(14r)** ¹ende sie ende verwonder der onsprek²liker² schoenheit der engelen ende dan ³hoer ic na horen sueten sanc die ⁴si singen voer den troen gods ende ⁵des lams. Ende van dese groter ghe⁶noechten⁶ denke ic dat here David ⁷seide: “Die hemele vertellen die glorie ⁸gods.” Ende dan, al dat in die ⁹werlt is, en is anders niet daer ¹⁰jegen dan een assche ende een on¹¹rein¹¹ slijc.’

Die x heremite seide: ¹²‘Ic sie minen engel altoes voer mi ¹³staen, also die holt dat ic doe. ¹⁴Daerom hoedic mi selven ¹⁵ende ontsie als minen wachter ¹⁶ende minen wegheer die dagelijcs ¹⁷mine gepense, mine woerde ende **(14v)** ¹werke openbaert gode. Daerom ²sitte ic allene ende swige ende mit ³herten hef ic mi boven mi. Dat is ⁴van graciën, niet van natueren.’

⁵Die XI hermite seide: ‘Ic make ⁶persone van den doegeden, dat is ⁷van reinicheden, van oetmoedicheit, ⁸van verduldicheit ende onderscheidenheit ⁹ende anderen doechden. Ende daer omset ¹⁰ic mi mede waer dat ic gae ¹¹ende segge: “Waer sijn dine camerieren¹² ende dine gezellinnen die di ¹³navolgen? Ende ontsie di niet, ¹⁴als du se bi di heves, wattu ¹⁵wilste. Spreec van hem, dat si ghe¹⁶tuuch¹⁶ geven na dijnre doet voer¹⁷gode van di, want si hebben ruste **(15r)** ¹vonden in di.” ’

Die XII hermite ²seide: ‘Ghi sijt vadere, want ghi ³hebt ene hemelsche wandelinghe ⁴ende hemelsche wijsheit ende sijt ⁵verheven ende volget den oversten. ⁶Mer wat sal ic seggen? Ghi sijt ⁷mit herten verheven boven eertsche ⁸dingen. Soe segge ic dat ghi eertsche⁹ engelen sijt ende hemelsche ¹⁰menschen.

Ic en misdoe niet, ¹¹ic die mi selven des onweerdich ¹²kenne. Mine sonden, waer ic gae, ¹³die gaen voer mi ter rechterhant ¹⁴ende ter slinkerhant ende daerom heb ic ¹⁵mi selven verordelt ter hellen ende seg¹⁶ge¹⁶ mi selven: “Wes mitten verdoemden, ¹⁷wantu bistes wel weert. Desen ¹⁸salu haeste toegevoecht sijn.” ¹⁹Ende dan ansie ic dat screien **(15v)** ¹van oghen ende dat crijssele van ²tanden ende also menichvoldi³ge³ pinen datse ghen herte gepensen⁴ en can. Ende dan, soe worp ⁵ic mi op ter eerden ende bestroeie⁶ mi mit asschen ende bidde gode⁷ mit bitterheiden mijnre herten, ⁸dat ic die pine nummermeer ⁹besmaken en moet. Ende dan ¹⁰versuchte ic ende bewene die ¹¹crancke menschelike natuere, ¹²als ic sie dese werlt geset in al¹³soe¹³ overgroter quaetheit.

In de¹⁴sen¹⁴ gepensen, broedere, holde ¹⁵ic mijn herte ende achte mi selven ¹⁶onweerdich des hemels ende der ¹⁷eerden. Als die coninc David seit: ¹⁸“Nacht ende dach, soe was mijn ¹⁹broet mine tranen.” ’

Filologisch apparaat

9r4 tenen] ‘te enen’ **9r6** overlede] ‘doorbracht’ **9r8** Sijnt] ‘Sinds’ **9r9** verteech] ‘afstand heb gedaan van, heb losgelaten’ **9r10** mitten] ‘mit den’ **9r13** gewandert] ‘gewandeld, rondgedoold’ **9r14** vaderlant] ‘hemel, hemels vaderland’ **9r8** Sint] ‘Sinds’ **9v1** rosten] ‘ophouden met, (laten) rusten’ **9v2** der werlt onlede] ‘van aardse beslommeringen, van ijdelheden der wereld’ **9v2-5** soe hevet mi die werlt ende al hoer werke gecruust ende ic der werlt] *variant op Gal. VI, 14, [... door Welken de wereld mij gekruisigd is, en ik der wereld’* **9v6-7** Schoren wi hoer bande ende werpen wi hoer borden van ons] *Psalmen 2:3, ‘Laat ons hun banden verscheuren, en hun touwen van ons werpen’* **9v14** wiltu] ‘wilt du’ **10r6** veronweert] ‘ontweken, geschuwd’ **10r7** bevindic] ‘bevinde ic’, ‘als ik merk’ **10r8** altehant] ‘terstond, ogenblikkelijk’ **10r10** onweerden] ‘afkeer, toorn’ **10r14** Huden] ‘heden, nu’ **10r14** bistu] ‘bist du’ **10r15** heefstu] ‘heefs du’ **10v1** begonstu] ‘begonst du’ **10v4** heveste] ‘heves du’ **10v5-6** hevestu] ‘heves du’ **10v14-17** want niemant en slaet die hant an den ploech, ende dan siet achterwaert die weerdich is des ewigen levens] *Lukas 9:62, ‘En Jezus zeide tot hem: Niemand, die zijn hand aan den ploeg slaat, en ziet naar hetgeen achter is, is bekwaam tot het Koninkrijk Gods’* **11r7** anebeden] ‘anebede + enclitische vorm van hem’ **11r10** icken] ‘ick + enclitische vorm van hem’ **11v7** opten] ‘op den’ **11v8** Voert] ‘Voortaan’ **11v9** wiltu] ‘wilt du’ **11v16** wanderinge] ‘levenswandel, levenswijze’ **11v17-12r2** alsoe Maria Magdalene die ten voeten christi sat ende hoerde dat woert van hem] *Lukas 10:39, ‘En deze had een zuster, genaamd Maria, welke ook, zittende aan de voeten van Jezus, Zijn woord hoorde’* **12r6-7** eenpaerlike] ‘voortdurend, aanhoudend’ **12r10** omt] ‘om het’ **12v8** Mindi] ‘Mint ghi’ **12v8** sidi] ‘sijt ghi’ **12v5-7** Lijd om mi ende ic sal u doen rosten. Strijt noch een luttel ende ghi sult mine glorie sien] *eventueel een variant op Mattheüs 11: 28-29, ‘Komt herwaerts tot Mij,*

allen die vermoeid en belast zijn, en Ik zal u rust geven. Neemt Mijn juk op u, en leert van Mij [...]' **12v13-16** Ende sidi scape, soe hoert die stemme uwes hierden, uwes heren, die een getrouwe hierde is] *verwijzing naar Johannes 10: 11-16, 'Ik ben de goede Herder; de goede herder stelt zijn leven voor de schapen [...] Ik heb nog andere schapen, die van dezen stal niet zijn; deze moet Ik ook toebrengen; en zij zullen Mijn stem horen; en het zal worden een kudde, en een Herder.'* **12v18** zonder onderlaet] 'zonder ophouden/onderbreking, onafgebroken' **13r2** Dats] 'Dat is' **13r7** vervrouwe] 'me verblijd' **13r8** ontsie] 'vrees' **13r8** mitter] 'mit der' **13r10** ontsteken] 'ontgloeid' **13v13** verbeide] 'wacht op' **13v13-14** versameninge] 'bijeekomst' **14r1** verwonder] 'bewonder' **14r7-8** Die hemele vertellen die glorie gods] *Psalmen 19:2, 'De hemelen vertellen Gods eer [...]'* **14r13** holt] 'houdt', 'bezieet, beschouwt' **14v14** hoedic] 'hoede ic' **14v11-12** camerieren] 'kamervrouwen' **14v14** Wattu] 'Wat du' **15r17** wantu] 'want du' **15r17** bistes] 'bist des' **15v3** datse] 'dat si' **15v18-19**] *Psalmen 42:4, 'Mijn tranen zijn mij tot spijs dag en nacht [...]'*

Kritisch apparaat

11r9 *overpense[n]: overpensen hs.] eerste persoon enkelvoud want ic is het onderwerp* **11v9** *kenne<n>: kenne hs.] infinitiefvorm want kennen staat bij wiltu*

Paleografisch apparaat

9r1-9r16 *De lijnen die het tekstblok en de regelverdeling aangeven, worden niet weergegeven in de transcriptie. Dit geldt voor alle volgende folio's* **9r1** *Het opschrift is volledig in het rood geschreven* **9r1** *spraken van hoere oefeninge] dit staat in het handschrift verticaal in de linkermarge geschreven over een lengte van 13 regels (r1-r13)* **9r2** *Het] H rode initiaal, 3 regels hoog* **9r2** *Het] E hoofdletter, opgehoogd met rood* **9r6** *Na ouerlede staat een rood leesteken (punt)* **9r8** *Voor doe staat een rood paragraafteken, 2 regels hoog* **9r8** *Doe] D hoofdletter, opgehoogd met rood* **9r11** *Mer] M hoofdletter, opgehoogd met rood* **9r16** *Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* **9v2** *Na onlede staat een rood leesteken (punt)* **9v5** *David] D hoofdletter, opgehoogd met rood* **9v6** *Schoren] S hoofdletter, opgehoogd met rood* **9v8** *Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* **9v11** *ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* **9v14-15** *alsoe] A hoofdletter, opgehoogd met rood* **9v18** *mer ansie] Moeilijk leesbaar* **10r1** *Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* **10r3** *Ic] I hoofdletter, opgehoogd met rood* **10r5** *voor quade is een g met rood doorstreept; continueringsfout* **10r9** *icse] Niet duidelijk of ic en se aan elkaar geschreven zijn* **10r11** *Voor die staat een rood paragraafteken* **10r11** *Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood* **10r12** *Van] V hoofdletter, opgehoogd met rood* **10r15** *want] W hoofdletter, opgehoogd met rood. Het is niet duidelijk of 'w' een hoofdletter of een kleine letter is. Naar analogie met de andere met rood opgehoogde letters zie ik deze toch als een hoofdletter. Dit geldt voor alle volgende letters die met rood zijn opgehoogd en waarbij het onduidelijk is of het een hoofdletter is* **10r16** *gheleden sijn] Deze woorden zijn moeilijker leesbaar omwille van beschadiging* **10v2** *want] W hoofdletter, opgehoogd met rood* **10v2** *Nu] n hoofdletter, opgehoogd met rood* **10v6** *Wes] W hoofdletter, opgehoogd met rood* **10v11** *Voert] V hoofdletter, opgehoogd met rood* **10v14** *want] W hoofdletter, opgehoogd met rood* **11r1** *Wes] W hoofdletter, opgehoogd met rood* **11r3** *Dit] D hoofdletter, opgehoogd met rood* **11r4** *Voor die staat een rood paragraafteken* **11r4** *Die] D hoofletter, opgehoogd met rood* **11r5** *Alle] A hoofletter, opgehoogd met rood* **11r6** *Tussen op en mit is vanden met rood doorstreept* **11r9** *ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* **11r12** *Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* **11r14** *Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood* **11v4** *Salich] S hoofdletter, opgehoogd met rood* **11v5** *Voor die staat een rood paragraafteken, 1,5 regel hoog* **11v5** *Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood* **11v5** *Ic] I hoofdletter, opgehoogd met rood* **11v5** *Voert] V hoofdletter, opgehoogd met rood* **11v13** *Wat] W hoofdletter, opgehoogd met rood* **11v15** *Mer] M hoofdletter, opgehoogd met rood* **12r2** *Sijt] S hoofdletter, opgehoogd met rood* **12r4** *Voor Die staat een rood paragraafteken, 2 regels hoog* **12r4** *Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood* **12r4** *Ic] I hoofdletter, opgehoogd met rood* **12r8** *Na claeheit staat een rood leesteken (punt)* **12r13** *Mijn] M hoofdletter, opgehoogd met rood* **12r14** *Na bereet staat een rood leesteken (punt)* **12r15** *Na ende is ge met rood doorstreept* **12v2** *Voor Die staat een rood paragraafteken, 2 regels hoog* **12v2** *Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood* **12v3** *herte] gecorrigeerd uit hermite seide: -mi- en seide zijn met rood doorstreept* **12v5** *Lijd] L hoofdletter, opgehoogd met rood* **12v6** *Na rosten staat een rood leesteken (punt)* **12v8** *Mindi]*

M hoofdletter, opgehoogd met rood 12v10 Na ropet staat een rood leesteken (punt) 12v11 want] W
hoofdletter, opgehoogd met rood 12v13 Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood 12v16 Voor Die staat
een rood paragraafteken 12v16 Na] N hoofdletter, opgehoogd met rood 12v18 onderlaet] de twee laatste
letters zijn niet meer leesbaar 13r4 Dat] D hoofdletter, opgehoogd met rood 13r7 Na verurouwe staat een
rood leesteken (punt) 13r8 Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood 13r14 prophete] met rood
onderstreept 13r16 Voor Die staat een rood paragraafteken 13r16 Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood
13r17 de. Ic] Moeilijk leesbaar wegens het afgeven van de inkt op de vorige bladzijde 13r17 Ic] I hoofdletter,
opgehoogd met rood 13v5 want] W hoofdletter, opgehoogd met rood 13v12 Voor Die staat een rood
paragraafteken, 1,5 regel hoog 13v12 Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood 13v13 Ic] I hoofdletter,
opgehoogd met rood 13v16 Mer] M hoofdletter, opgehoogd met rood 13v18 inden hemel] Onleesbaar op
f.13, maar in spiegelbeeld wel leesbaar op de volgende bladzijde 14r2 Na engelen staat een rood leesteken
(punt) 14r5 Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood 14r6 David] Met rood onderstreept 14r7 Die] D
hoofdletter, opgehoogd met rood 14r8 Ende] E hoofdletter, opgehoogd met rood 14r11 Voor Die staat een
rood paragraafteken 14r11 Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood 14r12 Ic] I hoofdletter, opgehoogd met
rood 14r14 Daer] D hoofdletter, opgehoogd met rood 14r17 mine gepense] Moeilijk leesbaar door het
afgeven van inkt van de voorgaande bladzijde 14v5 Voor Die staat een rood paragraafteken, 2 regels hoog
14v5 hermite seide] Met rood onderstreept 14v5 Ic] I hoofdletter, opgehoogd met rood 14v6 Na doegeden
staat een rood leesteken (punt) 14v7 Na reinicheden staat een rood leesteken (punt) 14v8 Voor van en na
verduldicheit staat telkens een rood leesteken (punt) 14v9 Voor ende staat een rood leesteken (punt) 14v14
Wattu] W hoofdletter, opgehoogd met rood 14v17 Want] W hoofdletter, opgehoogd met rood 15r1 Voor
Die staat een rood paragraafteken, 1,5 regel hoog 15r1 Die] D hoofdletter, opgehoogd met rood 15r2 Ghi]
G hoofdletter, opgehoogd met rood 15r6 Mer] M hoofdletter, opgehoogd met rood 15r8 Na dingen staat
een rood leesteken (punt) 15r10 Ic] I hoofdletter, opgehoogd met rood 15r12 Mine] M hoofdletter,
opgehoogd met rood 15v5 Na ende is str met rood doorstreept 15v13 In] I hoofdletter, opgehoogd met rood
15v17 Als] A hoofdletter, opgehoogd met rood 15v17 coninc David] Met rood onderstreept 15v18 Nacht]
N hoofdletter, opgehoogd met rood 15v19 Na tranen staat er een rode streep. De inkt lijkt afgegeven te zijn
van de volgende pagina